

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

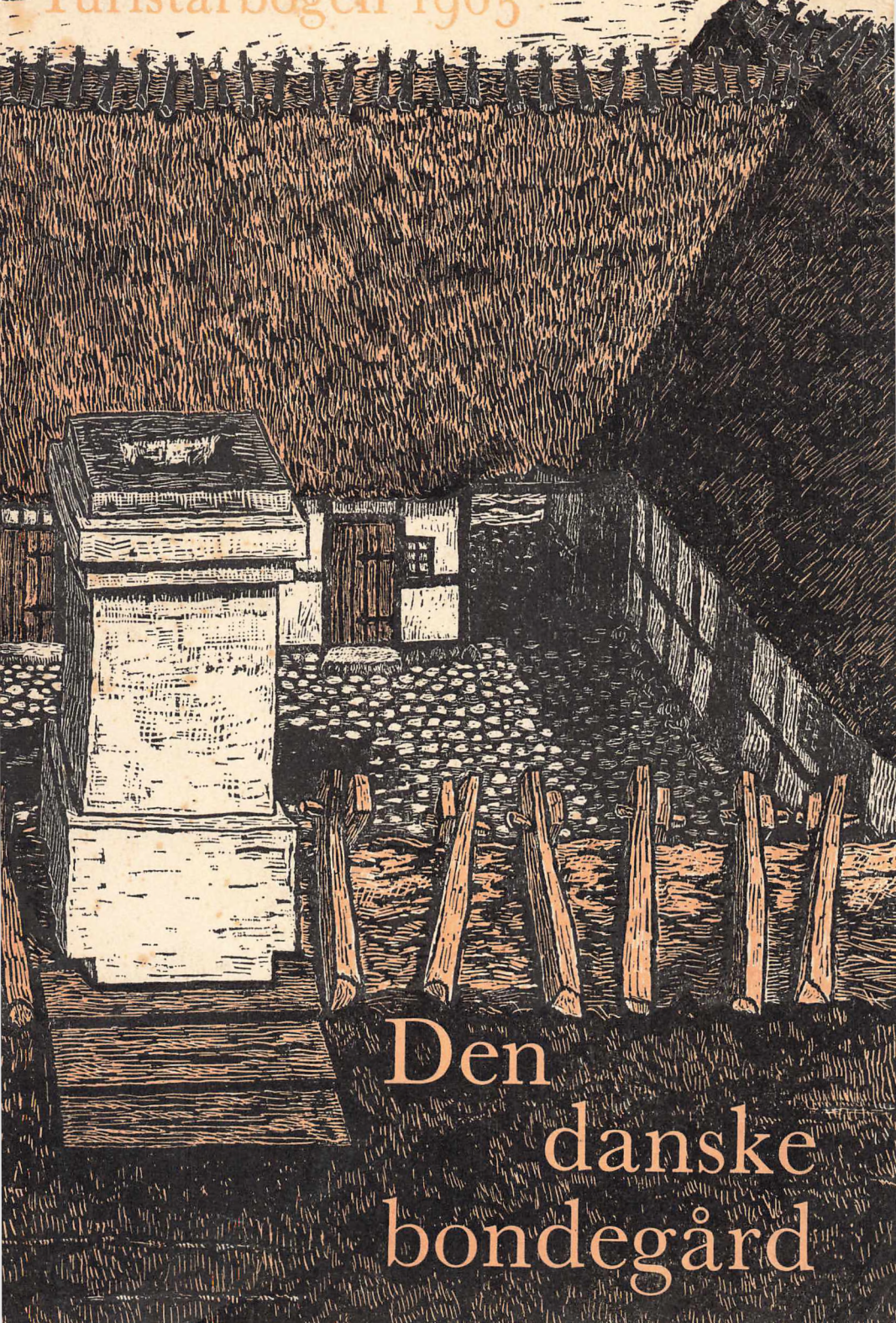
Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Historisk Bogen 1905

Den
danske
bondegård

Turistårbogen 1965

Den danske bondegård

REDIGERET AF

JOHAN HVIDTFELDT

ODENSE

FYENS STIFTSBOGTRYKKERI

1965

DENNE BOG ER SAT MED
BASKERVILLE INTERTYPE 10 PUNKT
OG TRYKT I 58.500 EKSEMPLARER
I FYENS STIFTSBOGTRYKKERI . ODENSE
KLICHEERNE ER FRA
FYENS STIFTS REPRODUKTIONSANSTALT
OMSLAGET TEGNET AF
ARKITEKT POVL ABRAHAMSEN

UDGIVET AF
KØBENHAVNS TURISTFORENING
SAMVIRKENDE ØSTDANSKE TURISTFORENINGER
SAMVIRKENDE TURISTFORENINGER I FYNS STIFT
SAMVIRKENDE JYDSKE TURISTFORENINGER
I SAMARBEJDE MED
TURISTFORENINGEN FOR DANMARK

Indholdsfortegnelse

BEBYGGELSE OG LANDSKAB *side 7*

af professor, dr. phil. Axel Steensberg

BONDEGÅRD OG HERREGÅRD 16

af rigsarkivar, dr. phil. Johan Hvidtfeldt

BONDEGÅRDEN I OLDTID OG MIDDELALDER 30

af museumsinspektør Bjarne Stoklund

BONDEGÅRDEN I NYERE TID 39

af museumsinspektør Bjarne Stoklund

BONDENS STUE OG ARBEJDSRUM 65

af overinspektør Holger Rasmussen

MENNESKER I LANDSBYEN 85

af arkivar i Dansk Folkemindesamling Iørn Piø

BONDEGÅRDEN I DIGTNING OG KUNST 105

af forfatteren Niels Th. Mortensen

Bebyggelse og landskab

Af AXEL STEENSBERG

Foretager man en rejse gennem Danmark til fods, med bil eller jernbane, åbner der sig forskelligartede scenerier fra landsdel til landsdel. Møns og Stevns' stejle kalkklipper har gennem århundreder været kendt af søfarende. Jyllands klitkyst ligeså på grund af de farlige rev. Men skildringer af det yndige, svagt bølgende land med frodige kornmarker og grønne bøgeskove er blevet så indgroet i bevidstheden, at udlændinge ofte overraskes ved at finde bjerglandsnatur ved Vejle, Silkeborg og Viborg. Udsigten fra Lild banke i Hanherrederne en aftenstund med klart vejr kan også nok få en på andre tanker. Til den ene side: Limfjordens skiftende perspektiver med bredninger og flade engstrækninger, afbrudt af lergule klinter her og der. Til den anden side: Heder og plantager med Jammerbugtens urolige havflade i baggrunden. Limfjordsegnene med de hastigt skiftende udsigter er altfor lidt kendt, og dog kan en tur fra Himmerland over Sundsøre, Salling, Glyngøre, Vildsund til Thisted og Vesterhavet være en uforglemmelig oplevelse.

Fortidslevn i nutidslandskabet

Alle kan se de store linjer i landskabet og de boliger, der bryder det og giver det liv. Men de færreste opfatter de tusinder af detaljer, der som levn fra fortiden afslører vore forfædres skabende værk gennem årtusinders bebyggelse og arbejde med jorden. De mere prangende og markante levn, de „jordfaste mindesmærker“, som forhistorikerne plejer at kalde dem, tiltrækker sig straks opmærksomheden: Dysser og jættestuer, kæmpehøje og voldanlæg. Af disse gravanlæg fra oldtiden kendes omkring 75.000 fra det nuværende danske område. Mange er nu overpløjede og skimtes kun som svage kuplede højninger i agermarken. Andre er molesterede i tidens løb, så de står som stærkt beskårne paddehatte eller forvredne stenanlæg. Og utallige er — trods fredningsbestemmelser og museumstilsyn — i færd med at udslettes på grund af jordhungrende ejeres uvilje mod at have disse besværlige efterladenskaber liggende og tage plads op i dyrkede marker.

Fra middelalderen stammer borgruiner, der hos os sjældent hæver sig i mange stens højde over jordsmonnet, men ofte helt skjules af grønsvær. I

modsatning til Mellemeuropas røverborge blev vore ridderfæstninger i reglen opført af forgængelige teglsten, ikke af granit. Kirkerne er også tit bygget af mursten, især på øerne; men dem har der stadig været brug for. De er blevet udvidet og ændret i takt med nytidens tiltagende bebyggelse; og de gamle mure er ofte blevet fornyet med skalmur udvendig, eller de er helt omsat, som de jyske kvaderstenskirker. Tårnene syner i landskabet, men i det nordlige og vestlige Jylland er tårnet tit bygget til i løbet af de sidste par menneskealdre. Forhen var mange af kirkerne kullede i disse barske egne.

Imidlertid afslører et skarpt øje også finere nuancer som levn fra fortidens bebyggelse: Vejanlæg, indhegninger, forladte agre. I 1930'erne blev oldtidsagre kortlagt overalt i de jyske heder, hvor de var blevet bevaret — lige forinden traktorploven tog fat på at udslette sporene. Ved Østerbølle i Himmerland ligger sammensunkne hustomter på rad og række i en fredlyst plet hede, huse der var beboet, da kejser Augustus skrev hele verden i mandtal. Lidt nordligere ved Skørbæk i Ejdrup sogn findes tomterne af en lille landsby bevaret fra samme tid midt i sine dyrkede, voldindhegnede agerfelter. I Borremose ligger resterne af en anden landsby fra den ældre jernalder indenfor en ring af vold og grav. Også i Østdanmark findes forladte agre fra jernalderen, synligt i skovene. Således ligger 15 km nord for København i Geels skov agerfelt ved agerfelt, kranset af tilsvarende lave voldinger, eller på stærkt skrånende terræn, begrænset af terrasser, der kan bruges af ungdommen til øvelse i skihop om vinteren.

Også middelalderens bebyggelse har sat sine spor i terrænet. På Alstrup hede ved Nørager i Himmerland ligger et fredet parti af nogle digehegnede agre fra en forladt landsby. I skovene kan man overalt finde spor af agerrygge, der formentlig er opstået i den yngre middelalder og renæssancen ved, at man bestandig pløjede samme vej og derved flyttede mulden en furebredde ind mod agerens midte ved hver pløjning, så ageren her blev højest. Derved blev vandafledningen bedre, så vintersæden ikke lå og blev ødelagt af is og vand. På Lunge bjerge vest for Odense ses nogle vældige agre, der er mindst en halv meter høje. Tilsvarende kendes fra andre landskaber. I Borupris skov syd for Tystrup sø på Sjælland blev en landsby nedlagt o. 1200. Borup hed den, og dens marker er i den nyeste tid blevet opmålt, idet skellene mellem de enkelte agre blev markeret af afsamlede sten i rækker — nogle af de afsamlede sten var også blevet kastet ind i en langdysse, „Gunderslevholmdysen“, hvis skønhed er blevet prist af digtere fra Grundtvig til Martin A. Han-

I baggrunden står en rund dysse fra stenalderen tæt ved høje træer, og stenene i forgrunden afgrænser vel en langdysse. Maleri af Dankvart Dreyer: Parti fra Brandsø med udsigt til Wedellsborg, 1843. Statens Museum for Kunst, deponeret i Museet i Odense.

sen. Men efter at landsbyen var blevet nedlagt o. 1200, pløjede en navnkundig adelsmand i tiden omkring 1400 jorden mellem „Tovebjerg“ og søen. Disse agre er netop højryggede, som de plejede at være det i senmiddelalderen. Et lille mølleanlæg fra 1100-årene ses ved en bæk tæt ved langdysse.

Men også i hovedstadens nærhed på Eremitagesletten finder man højryggede agre som lange lave rygge i skiftende systemer — nu spiller man golf på dem. Den landsby, hvis bønder dyrkede dem, indtil Dyrehaven blev oprettet o. 1670, hed Stokkerup; og dens sammensunkne huse og gårde skimtes i græsset omkring Stokkerup Dam tæt ved slottet. I Søndermarken ved Frederiksberg slot ses tilsvarende højryggede agre som et synligt minde om tiden midt i 1600-årene, da de hørte til landsbyen Solbjergs „Søndermark“, den ene af byens tre vange.

Således kan man blive ved med at finde levnene af fortidens bebyggelse og se, hvordan de har præget landskabet næsten for evigt. Selv når alle spor tilsyneladende er jævnet ud af ploven, kan man gå ud i en regnvasket roemark og finde lerkarskår, brændte lerstykker, trækul, hvæssesten og lignende

kulturspor som vidnesbyrd om, at her lå en landsby eller en gård. Det er ikke blot forhistoriske bopladser med flintaffald, der røber menneskenes færden. Teoretisk hører de materielle vidnesbyrd om fortidslivet aldrig op, og er man „nærsynet“ nok, kan man forbavsende tit få øje på dem. Der ligger hundredvis af vandmølleanlæg langs bække i skovene, aldrig noteret i nogen sognebeskrivelse, ikke optaget i „Trap“. Hulveje og ridestier fører ned til dem — tavse vidnesbyrd om fordums møllegæsters færden. Thi skoven selv er sjældent urgammel. De fleste skove har været dyrket mark én eller flere gange, siden landbruget for fem tusind år siden trængte ind i landet — et bestandigt kredsløb mellem agerdyrkning, græsning, kulsvidning, brændesankning, svin på olden og rydning med økse og ild til fornyet dyrkning. Ustandselig skiftede grænserne mellem agermark, overdrev og skov gennem tiderne; ofte lå agre og hvilede i en snes år, „med lyng og unge bøge begroet“, som det hed i matriklen 1688, for derefter at blive ryddet og yde et par afgrøder, før hviletiden igen var inde. Først med skovforordningen af 1805 blev skovens grænser faste og urørlige, og kvægdriften ophørte i selve skovens område.

På lignende måde har de jyske heder været præget af skiftende kultur. Heden selv er et kulturprodukt afhængig af fårenes gnaven, hvorved spirende trævækst holdes nede, bøndernes afskæring af lyngskjolden til ildebrændsel samt plukning af lyngrafterne til optænding, bageovnsfyring og tækning af de forblæste længer. Også de store hedebrande, der forsætlig eller ved uagtsomhed ryddede op i ødet og banede vej for, at friske grønne lyngplanter kunne spire frem til glæde for fårene, var fordum med til at bevare „lyngens brune land“. Ofte måtte man afbrænde for at få plogen i jorden, når man ville tage nogle fattige afgrøder, inden den opbrudte ager fik lov til at „springe i lyng“ igen. Hede og mose gik ud i ét, hærget af fælles brande og græsset af fælles får. Men for mosetørven var det mere katastrofalt, når ilden åd sig dybt ned i tørvejorden og lå og forvandlede den til aske i underjordiske kanaler og sprækker. Den kunne ulme i måneder, ja undertiden fra et år til et andet. Den gjorde tørvegraverens arbejde besværligt med ringere udbytte i følge.

Landvinding og landtab

Lyngheden er nu næsten forsvundet. Store dele er forvandlet til agerland. Sandflugtsområder og magre partier er plantet til med nåleskov, og således er Vest- og Midtjylland atter blevet et forholdsvis skovrigt land. Sandflugten

På Vorbjerg banke ved Vestbirk vest for Horsens ligger smukke gravhøje, omgivet af fortidsagre, der kantes af lave jordvolde. I baggrunden et hegn af graner, typisk for Jyllands hedeegne. Fot. af Axel Steensberg 1955.

opstod gerne ved, at for mager jord blev dyrket for intensivt. Kvikgræsset har med sit vidt forgrenede rodnet altid været betragtet som en forbundsfælle mod blæst og tørke, selv om den tog næring fra kulturplanterne. I moderne tid rejser man nåletræshegn mellem markerne, hvilket dog ikke forhindrer store arealer af vårsæd og roer i at blive ødelagt af sandflugt med nogle års mellemrum. For få år siden truede brunkulslejernes sandbjerge med at forvandle Midtjyllands mineområder til ødemark. Men det viste sig, at sandet var mineralrigt, og ved tilplantning med løvvækster er der opstået herlige vildtreservater med fisk i de vandfyldte grave og harer, fasaner og storvildt mellem bakkerne.

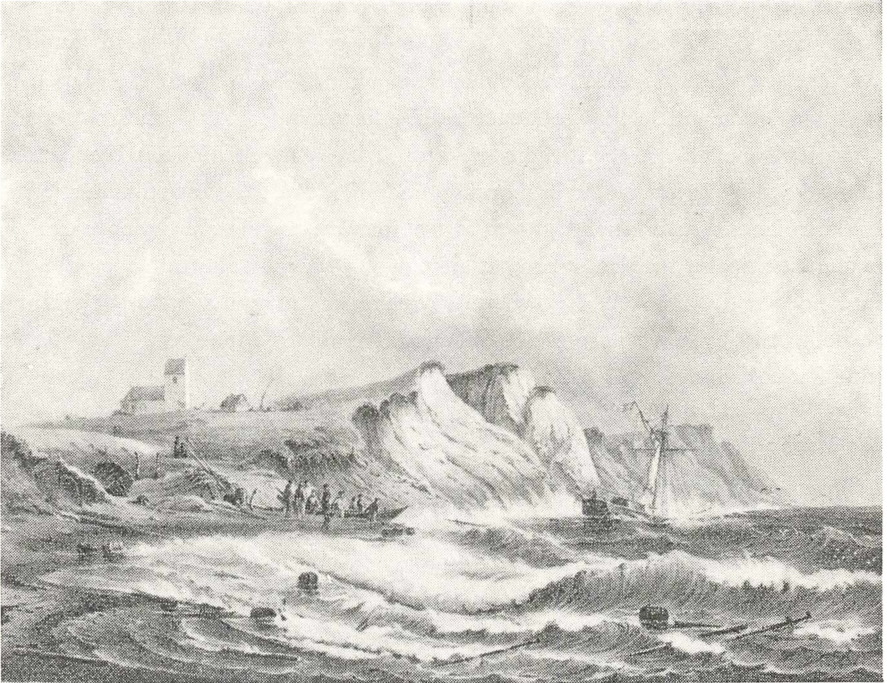
Moser og enge er blevet kanaliseret og udgrøftet, så der næppe mere findes et naturligt græsareal. Hvor lærne sang, og naturgroede urter duftede i høet, sås nu korn og avles rodfrugter. Hvor kreaturer før gik i bløde og druknede, er engbunden nu drænet ud så fast, at man kan køre med traktor og tungt læssede vogne til hver en årstid. Navnlig i løbet af den sidste menneskealder

er de brede grønne bæltter langs Vestjyllands åer og i Himmerlands brede smeltevanddale forsvundet. — Og lavvandede fjorde og vige er blevet inddæmmed: De store „vejler“ langs Limfjorden op imod Jammerbugten, Kolindsund på Djursland, Stadil fjord ved Ringkøbing, Lammefjorden, Sidinge fjord og Saltbæk vig i Nordvestsjælland, store arealer langs Lollands sydkyst og Bøtønor på Falster. Endelig foregår landvindingen stadigvæk mellem Sjælland og Amager, hvor den åbner plads for bybebyggelse. Marsken mellem Tønder og Ribe vidner om næsten tusind års kamp imod havet; først byggede man sommerdiger og lod vandet trænge ind om vinteren; senere — navnlig fra o. 1500 — gik man over til at bygge vinterdiger, der kun ved uheld lod havvandet slippe ind i „kogene“, de inddigede og kanaliserede engstrækninger, der ofte ligger under havets overflade. Landnavnet foregår til stadighed, nu mest ude langs den nye dæmning til Rømø, hvor der aflejres „slik“ og indrettes opsamlingsgårde til slammet, indtil tidspunktet er inde, hvor bunden har hævet sig så meget, at området kan inddiges.

Men samtidig med, at nyt land lægges til og ufrugtbare områder gøres til agerland, sker der også et landtab. Havet æder bestandig nye strimler af kysten, så sommerhuse må flyttes eller opgives, navnlig ved vestkysten. Eller man må sikre sig ved hjælp af kostbare høfder. Dertil kommer, at bebyggelsen kræver stedse større arealer af det åbne land. Problemet er først blevet mærkbart i løbet af det sidste hundrede år. Før den tid var byerne små og næsten stagnerende. Dengang var det sandflugt, heder og overdrev, der til tider gjorde indhug i agerjorden. Billedet er nu vendt.

Bondeby og enkeltgård

Jordfordelingen har siden udskiftningen i slutningen af 1700-årene været mønstergyldig i Danmark set med europæiske øjne. Mange gårde blev udflyttet af landsbyerne, og hver gård fik stort set samlet sin jord på ét sted i tilknytning til gårdens bygninger. Blev gården liggende i landsbyen på grund af bøndernes uvilje mod at flytte eller herremandens armod, fik de nye lodder „stjerneform“, d. v. s. skellene kom til at løbe ud fra byen som stråler fra en stjerne. I Københavns forstæder spores disse stråleformede skel endnu mange steder i byplanen: Husum, Brøndbyøster, Herlev, Skovlunde, Ejby, Lille Værløse og Farum. Ligeså ved Århus ser man den moderne bebyggelse rette sig tildels efter stjerneudskifningens ejendomsskel i Vejlbjby, Skejby, Åby, Holme og Årslev. Og i mange landsbyer ses samme udskiftningsfigur tydeligt den dag

Ved Bovbjerg har Vesterhavet i tiden 1790-1874 ædt sig 160 m ind i landet. Nu er klinten og Ferring kirke sikret ved anlæg af høfder. Litografi efter maleri af C. F. Sørensen fra 1848.

i dag i de radiært udstrålende skeldiger mellem gårdenes marker, se billedet side 27.

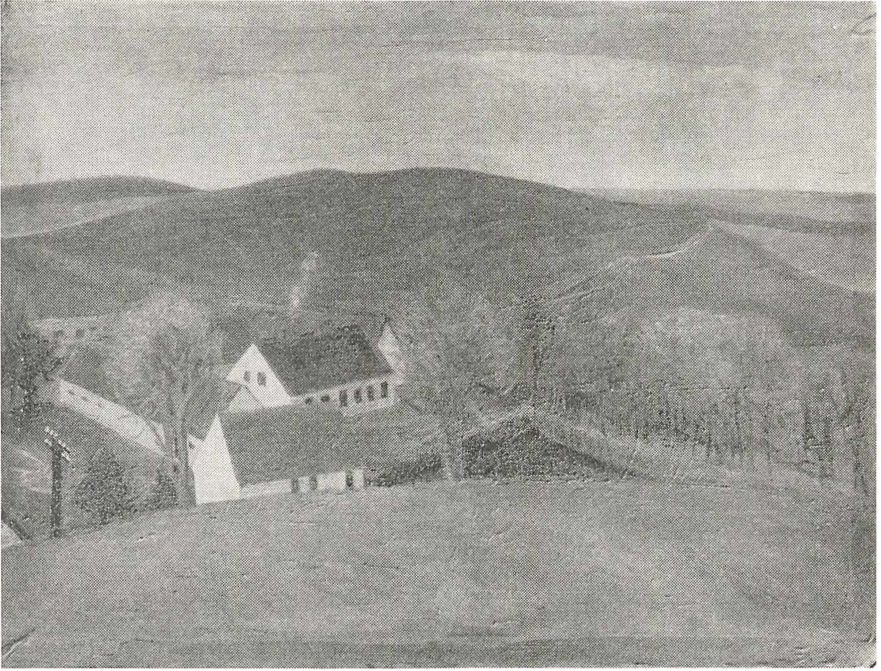
Det er en populær opfattelse, at landsbyerne stort set blev opløst i Danmark ved de store landboreformer sidst i 1700-årene. Målt i antallet af enligt liggende bøndergårde i forhold til gårde, der blev liggende i landsbyerne, er opfattelsen også korrekt; enkeltgårdene blev mere dominerende — ja i det store og hele kom de til at indtage langt over halvdelen af det totale antal. Men betragter man et kort over forholdene, som de var i 1930'erne, viser det sig dog, at der er mange egne, hvor landsbybebyggelsen stadig dominerer, selv om man alene regner med hele bøndergårde og ikke tager parcelhuse og butikker med. I store dele af Hanherrederne er dette tilfældet; ligeså i visse sogne i Salling, Himmerland og især i området mellem Randers og Århus, i Bjerre herred mellem Horsens og Vejle fjorde, i Midtsjælland fra Isefjord og ned

mod Vordingborg, i Musse og Fuglse herreder på Lolland, på Ærø og dele af Langeland. Det er dog navnlig i Nordslesvig og det vestlige Fyn, at landsbybebyggelsen stadig er fremherskende. Den er det i så høj grad, at 75 pct. af samtlige bøndergårde mange steder endnu ligger inde i de gamle landsbyer. Udskiftningen i Nordslesvig kom før end i det gamle land, den blev derfor mindre gennemgribende, og udflytningerne blev færre. På Vestfyn kom stjerneudskiftningen af ukendte grunde til at fremherske; og selv om der ikke er nøje overensstemmelse mellem stjerneudskiftning og dårlig udskiftning, er det påfaldende, at det netop er i de sogne og herreder, hvor der er flest stjerneudskiftede landsbyer, at mere end halvdelen af bøndergårdene også i dag findes inde i landsbyerne.

Stationsbyer og landevejsbyer

Kører man ad sognevejene, der nu i reglen er asfalterede, får man et stærkere indtryk af bybebyggelse udenfor købstæderne, end hvad der svarer til virkeligheden. Det skyldes først og fremmest, at vejene fra gammel tid i reglen udgik fra landsbyerne. Og da det kun var på Bornholm, i Vendsyssel og Midtjylland samt det nordlige Vestjylland, at enkeltgårdene dominerede så stærkt, at de undertiden udgjorde 75 pct. eller mere af samtlige gårdbrug, er det indlysende, at grundlaget for vejbygningen oprindeligt var landsbyerne. Kun de store chaussées, der blev bygget i 1800-årene, havde fjernere mål og blev derfor mere ligeløbende. I Vest- og Midtjylland blev vejene på grund af landsbyfattigdommen og den tynde befolkning også retlinjede. I Sønderjylland blev der bygget et nyt landevejsnet i årene efter genforeningen.

De store jernbaneanlæg i slutningen af 1800-årene havde skabt stationsbyer, som ikke alle har vist sig at have udviklingsmuligheder, efter at biltrafikken erobrede landeveje og sogneveje. I årtierne efter den første verdenskrig er der opstået landevejsbyer. Og den stærke spredning af industrien efter den anden verdenskrig og affolkningen af landbrugene forstærker denne tendens. Supermarkeder vil mere og mere blive anlagt ved vigtige vejkryds, hvor der er tilstrækkeligt stor parkeringsplads og let adgang fra alle sider, og de vil hurtigt trække bebyggelse til. I de senere år har der været en betydelig bortvandring fra småøer og afsides liggende egne af landet. Men en modsat udvikling begynder at tegne sig, først og fremmest i sommerhusbyggeriet langs kysterne. Ikke så få bymennesker nærer en drøm om et ensomt liggende hus på landet. Dertil kommer, at fuldautomatiserede fabrikker antagelig i en ikke fjern frem-

I det bakkede Odsherred er der siden udskiftningen o. 1800 opstået mange enligt liggende gårde ved deling af ældre gårde eller som følge af udflytning fra landsbyerne. Maleri af Karl Bovin: Landskab fra Odsherred, ca. 1933. Statens museum for Kunst.

tid vil kunne nøjes med ét hold arbejdere den ene halve uge, og et andet hold i den anden halve. Derfra er der ikke langt til, at familiens hovedopholdssted bliver „sommerlandet“, medens arbejdende familiemedlemmer bor i et værelse ved fabrikken, når de ikke er i hjemmet.

Hvad en sådan ændring i levevaner vil medføre i forholdet mellem landskab og bebyggelse kan man kun usikkert spå om. Men det er sandsynligt, at den bebyggelsesspredning, der for tiden er i så voldsom vækst, vil fortsætte ud i en overskuelig fremtid i følge med landsplanlægning, arealfredninger og andre regulerende foranstaltninger. Det åbne land skrumper ind i Danmark, og at bo i det kan meget vel inden længe blive et privilegium for de forholdsvis få landmænd, der bliver tilbage efter den fulde mekanisering også af dette erhverv.

Bondegård og herregård

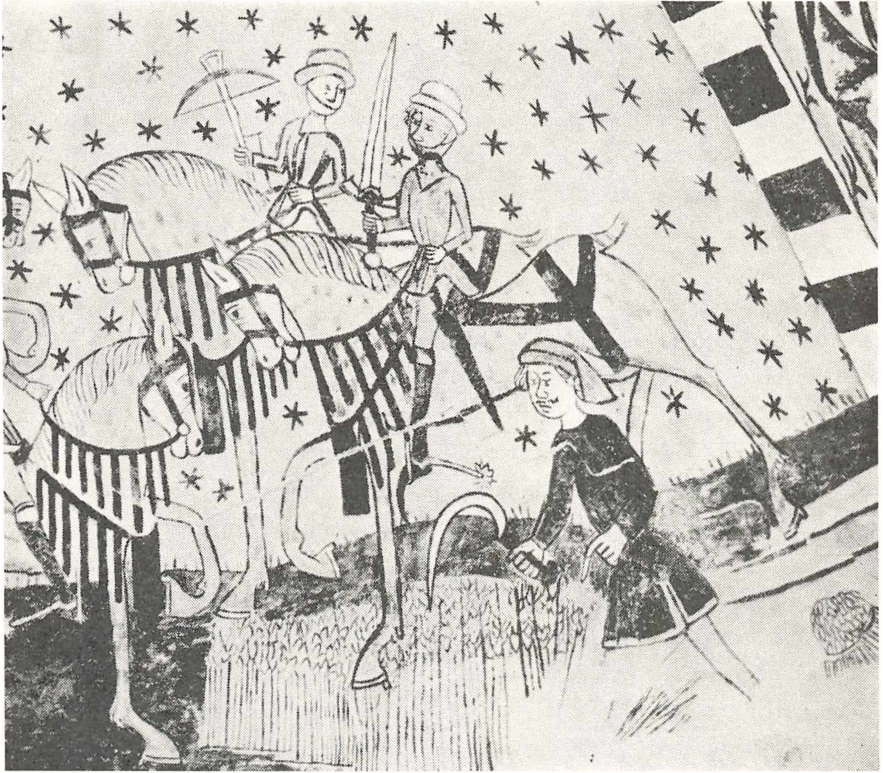
Af JOHAN HVIDTFELDT

I henved 5000 år har danske bønder hentet afgrøden op af jorden og har holdt husdyr. Også disse fjerne årtusinder er en del af Danmarks historie, men de mennesker, der levede her — slægt efter slægt — er navnløse, ingen kan fortælle, hvordan deres samfundsform var, selvom vi kan se, at der, f. eks. i bronzealderen, må have været mænd, som var rige og mægtige, kunne byde og herske over andre.

De første beretninger om Danmark er skrevet af fremmede. Først omved 200 e. Kr. lærte danskerne at riste runer, i metal eller i træ, senere i sten, og fra vikingetidens store runesten lyder de første fortællinger om mændenes krigerfærd, om deres trofasthed overfor slægt eller drot. Disse sten er sat over stormænd. Ofte tales der om, at en mand var „drenge“, hirdmand, nu og da nævnes „thegn“, vel en høvding indenfor hirden.

Det var en tid, da der kun var ganske få købstæder i Danmark. Næsten alle danske levede af jorden, de var frie bønder eller trælle. Men det betød ikke, at alle frie var lige. Da vi i 1000-årene begynder ligesom at ane, hvorledes det danske samfund var bygget op, kan vi se, at der var mænd, som var rige på gods, som ikke blot ejede sin egen gård, der måske var større, mere imponerende end den almindelige bondegård, men som også havde jord rundt om, som han kunne leje ud til bønder eller måske lade drive af en forpagter eller en „bryde“.

Kongens hirdmænd var medlemmer af hans gård og var som sådan underkastet særlige retsregler, nedfældet i vederloven. Det var landets adel, kunne man sige, og efterhånden blev det folk herfra, som blev kongens repræsentanter rundt om i landet, hans ombudsmænd i sysler og len. Mange af dem kom vel fra de godsrige slægter rundt om i landet, og lidt efter lidt blev hird og bondehøvdinge til ét, de var herremænd, hærmænd eller måske snarere herrens mænd, der stod i et personligt forhold til kongen, til biskoppen eller den fyrste, som kunne tage sig mænd. De var forpligtet til troskab og til krigstjeneste. Allerede i slutningen af 1200-årene tales om riddere, herremænd, der havde fået ridderslaget og blev kaldt hr. De almindelige herremænd var riddermændsmænd, væbnere, senere a vapn.

Dette kalkmaleri fra Jetsmark kirke i Vendsyssel viser bonden, der høster med segl, mens ryttere, bevæbnet med armbrøst og sværd, lader hestene trampe ind igennem de kornfyldte agre. Fot. i Nationalmuseet.

Det blev i 1200-årene almindeligt, at stillingen som herremand gik i arv fra far til sønner. Mange begyndte at føre fast slægtsnavn, Abildgård, Galt, Sparre, Bugge, Grubbe, Lunge m. fl., og arvelige våbenmærker. Der var således tale om en fødselsadel, der vel havde store forpligtelser overfor deres herre, men efterhånden fik vidtgående rettigheder, først og fremmest skattefrihed, ikke blot for deres egne hovedgårde, men også for de bøndergårde, som hørte dem til. Oprindeligt havde man fået privilegier, fordi man var blevet kongens mand, efterhånden blev det sådan, at man påtog sig tjenesten for kongen, fordi man var født i herremandsslægt og ønskede at bevare de rettigheder, som slægten havde.

Fra først af var herremandsstanden ikke skarpt afgrænset. Mange af de mere velstående af landsbyens storbønder blev kongens — eller måske biskestens — mænd, fordi de kunne og ville yde den krigstjeneste, som var en forudsætning herfor. En del af mændene fra disse små herremandslægtter kunne i det lange løb dog ikke opretholde adelsskabet, ikke mindst i 1400-årene var der mange landsbyvæbnere, der ikke kunne opfylde tjenestepigten og på ny blev „indebønder“, der skulle yde skat.

Landsbysamfundet

Indtil reformtiden ændrede bebyggelsen var det almindeligt, at de danske bønder boede sammen i landsbyer. Der var dog forskel fra egn til egn. I Vestjylland er jorden karrig, her er ikke mange store sammenhængende jordarealer, som kan dyrkes, og her var det almindeligt, at gårdene lå for sig, ikke sammen med andre. I Ringkøbing amt var 41 pct. af alle gårde eneste-gårde, på Sjælland var det knap 3 pct. På Bornholm er egentlige landsbyer ukendte.

Ingen kan sige, hvornår den danske landsby er blevet til, heller ikke, hvorfor den er opstået. Vi har både gamle store landsbyer, der må have været der fra hedenold — byer, hvis navne ender på -ing, -um, -sted, -løse eller -lev — og yngre byer fra den store opdykningsperiode, der begyndte på vikingetiden og varede ned i 1200-årene. Mest almindelig i disse unge byers navne er ordet torp, der bruges om udflytterbyer og næsten altid er sammensat med et personnavn, vel navnet på den mand, som tog det brydsomme hverv på sig at tage den jomfruelige jord under plov. I gamle skovegne — ikke mindst på Sjælland — fortæller -ryd eller -rød, at her er der ryddet skov for at give plads til nye byer og deres kornmarker.

Både i de store og i de små landsbyer lå bøndergårdene sammen, ofte omkring byens „forte“ — en større eller mindre plads — eller måske langs landsbyens gade, på begge sider eller kun på den ene side. Hver gård havde sin egen indhegnede toft. Her var bygningerne, have og noget agerjord. Udenom strakte sig så byens marker. De var opdelt i vange, som igen bestod af åse eller fald. I hvert af faldene havde den enkelte gård sine lange, smalle agre. I Jylland, hvor dyrkningen ikke var så intensiv som længere mod øst, var det mange steder således, at halvdelen af faldene blev dyrket nogle år i træk, hvorefter de blev lagt ud til græs. I stedet for dette toskifte eller græsmarksbrug havde man på de steder, hvor byerne lå tæt, og jorden skulle udnyttes

så meget som muligt, et trevangsbrug. På Sjælland og i Skåne var det almindeligt, at man det første år havde vårsæd i en vang, næste år vintersæd, og det tredje år lå den hen til græsning for kvæget.

Hver bonde pløjede, såede og høstede sine egne agre med sin egen plov. I de år, en vang var tilsæt med korn, måtte man i fællesskab sætte gærde omkring den, for at afgrøderne ikke skulle blive ødelagt af kreaturerne, der gik frit omkring. Da en bonde havde mange agre rundt om på marken, var det derimod uoverkommeligt at indhegne hvert stykke jord, der var hans. Denne ordening medførte et driftsfællesskab, man måtte begynde at pløje, så og høste på samme tid. Når høsten var indendørs, kunne man lade kreaturerne gå i stubmarken, i „ævrede“.

Udenfor den „rebdragne jord“, altså de agre, som udgjorde den almindelige landsbymark, lå der tit særjord eller ornum. Nogle af de ældste herregårde har vel fra gammel tid ligget på sådan særjord, har aldrig været en del af landsbyen, andre er gamle enestegårde. I nogle tilfælde er en hovedgård vel blevet til ved opdyrkning af skov eller uopdyrket jord. Det almindeligste har dog nok været, at herremandens gård lå i landsbyen, og at han i ås og vang havde sine agre side om side med de almindelige bønder. Det gjaldt ikke mindst gårde, der tilhørte de små væbnerslægter. Tit var de vel ikke meget større end de andre gårde i landsbyen.

Ingen kan i dag sige, hvem der ejede Danmarks jord på Valdemar den Stores tid. Det fremgår af den såkaldte kong Valdemars jordebog fra omkring 1230, at kongen havde meget gods rundt om i landet, hvad enten det nu var kronens, det såkaldte kongeleve, eller kongens mere private ejendom, hans patrimonium. Biskopper, klostre, kapitler og andre kirkelige institutioner erhvervede i løbet af middelalderen meget store jordbesiddelser rundt om, hovedgårde såvel som bøndergårde. Den øvrige jord blev enten ejet af bønderne selv eller af adelen. På reformationstiden kan man regne med, at kirken havde omved en trediedel af Danmarks jord, adelen måske godt og vel en fjerdedel, kronen og bønderne resten. Omkring 1650 var kun 6 pct. af Danmarks bønder selvejere, godt 100 år før har antallet måske været det dobbelte. Der var dog stor forskel fra egn til egn. Forholdsvis flest var der nok fra gammel tid i Jylland. I Vandfuld herred var før reformationen halvdelen af gårdmændene jordegne, i Rinds herred godt en fjerdedel, i Vendsyssel ejede kun hver tyvende bonde sin jord.

Der kan ikke være tvivl om, at fordelingen af jorden på Valdemar den

Stores tid var anderledes end på reformationstiden, og at der har været mange flere bønder, som var frie og uafhængige, *ikke* „landboer“, d.v.s. fæstere under adel, kirke eller kongen. På den anden side er det klart, at allerede da har der været mange hovedgårde eller måske ladegårde med tilhørende fæstegårde, og at mange spredte bøndergårde, som vel ikke lå til nogen herregård, — strøgods, som det senere blev kaldt — ejedes af andre end bønderne selv. I 13 sogne på Sorø-egnen — især i Alsted herred — er det muligt at danne sig et skøn over, hvorledes ejendommene har været fordelt på Valdemarstiden. Om godt en trediedel heraf har vi ingen oplysninger, af resten tilhørte to trediedele den berømte Hvideslægt — hvis kendteste mand var ærkebiskop Absalon — en fjerdedel blev ejet af andre adelige eller af kongen, og kun en tolvtedel var selveje. Da Absalons fætter Sune Ebbesen, Skjalm Hvides sønnesøn, døde 1186, efterlod han sig et gods på mindst 350 bol, hvert bol vel på 108 tdr. land eller ialt 37.800 tdr. dyrket jord, svarende til omtrent tre herreders område. Så meget gods kunne der altså samles på en enkelt mands hånd.

Landbrugskrise og vornedskab

Til henimod 1340 var det gode tider for det store landbrug, og prisen på jord var stigende. De store rettigheder, adelen havde vundet, ikke mindst skattefriheden for fæstegodset, betød at det på en måde var en fordel at høre under en herremand. Han kunne tage bonden i sit værn og beskytte ham mod vold, og bonden blev fri for den kongelige skat. Gav en fri bonde sig ind under en herremand, måtte han opgive sin ejendomsret til gård og jord, blive landbo eller fæster, en slags forpagter på ubestemt tid, og herremanden skulle have en forpagtningsafgift, landgilde, der sædvanligvis blev beregnet således, at lige så mange tønder sæd, han kunne så i den jord, der blev dyrket, lige så mange tønder korn skulle han give i landgilde. Det var en stor afgift. Måske har det alligevel kunnet betale sig for bonden at blive fæster, mange selvejere synes i hvert fald at være blevet det i tiden fra omkring 1200 til 1340. For bondestanden som sådan var det en skæbnesvanger udvikling.

Kort før 1350 blev Danmark — som en stor del af det øvrige Europa — ramt af en skæbnesvanger landbrugskrise. Grunden hertil kender man ikke. Noget tyder på, at klimaet i de følgende årtier er blevet ringere, den sorte død, den store mandedød, som i 1350 hærgede landene, gjorde for en tid

Et stukrelief på Rosenborg fortæller om Frederik 4.s gode gerninger. Her vises bøndernes glæde, da det forhadte vornedskab blev ophævet i 1702.

mange egne mere eller mindre mennesketomme. Og nu som før søgte mange til byerne for der at finde deres udkomme.

Krisen viste sig først og fremmest i mangel på arbejdskraft. De, der ejede bøndergårdene rundt om, kunne ikke få folk til at overtage dem, de blev øde, ja, mange af de små, forholdsvis nye landsbyer rundt om forsvandt. I landsbyen, først og fremmest ved de store hovedgårde eller de gårde, som blev drevet af adelens eller kirkens forpagtere, var der en del husmænd eller „gård-sæder“. Mange af dem overtog de gårde, som man ellers ikke kunne få besat. Men ellers måtte man klare sig ved at lade naboerne eller måske bønderne i de nærliggende byer dyrke den jord, der lå til de øde gårde eller landsbyer. Nu og da blev jorden vel også lagt under hovedgården, hvor man så måtte drive den mere extensivt, i stedet for kornavl, måtte man udnytte den til kreaturhold, der ikke krævede nær så megen arbejdskraft som kornavl. Og der var i slutningen af 1300-årene gode priser på stude og på smør.

Den, der havde jord nok, kunne måske klare krisen på den måde — for krise var det for de store jordejere. Jo mindre efterspørgsel der var på fæstejorden, jo mindre ville fæsterne give i landgilde. Man regner med, at landgilden i disse kriseår gik ned til ca. en trediedel, og da det jo først og fremmest var landgildekornet, der gav godsbesidderne deres rigdom, betød det altså en meget stor nedgang i adelens og kirkens indtægter. Biskoppen på

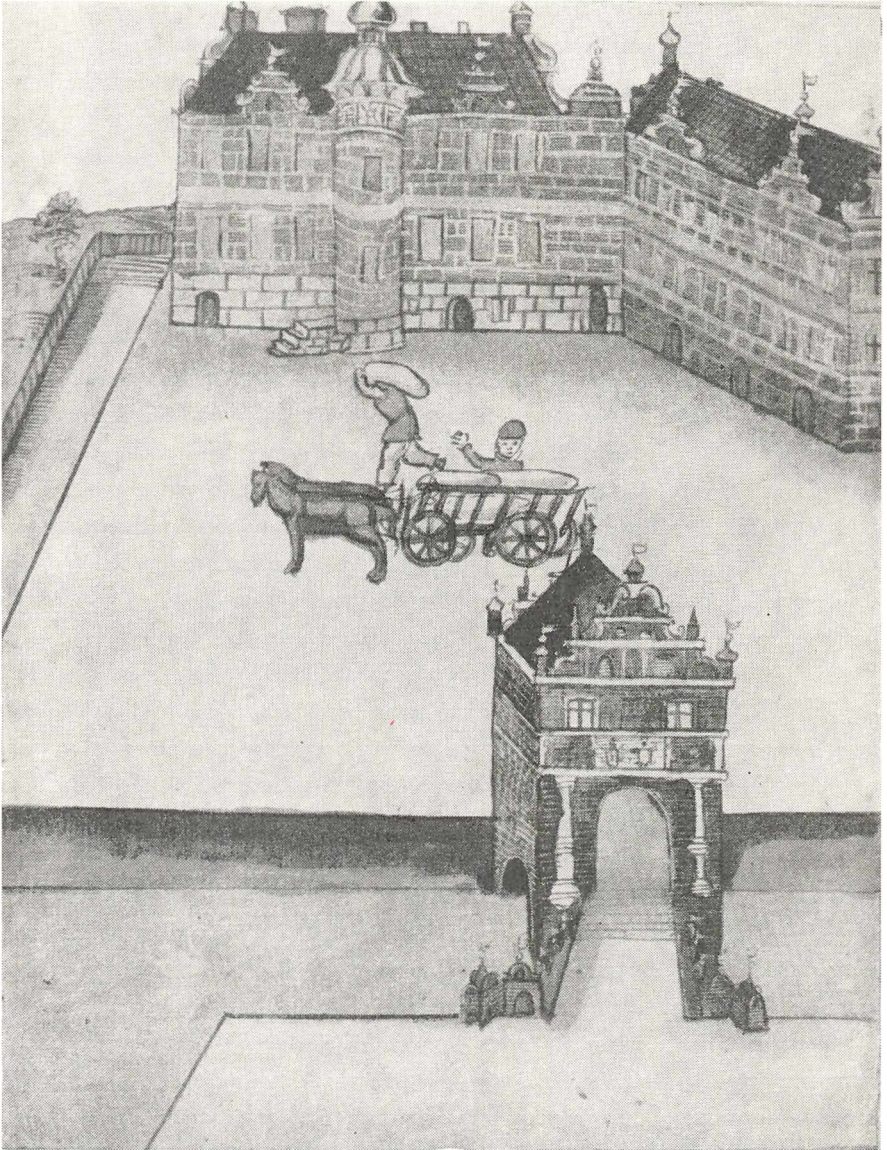
Sjælland, der vel havde en 50 fogedgårde og en 2600 bøndergårde, kunne nok klare krisen. Anderledes var det for de mange små herremænd rundt om med nogle få bøndergårde; de måtte låne og sætte jorden i pant, tit betød det til slut økonomiske ruin.

For bønderne var det derimod gode tider, deres afgifter blev formindsket, og mange af dem fik betydelig mere jord end før, dels fordi de nu kunne råde over ødejorden, vel også fordi det blev nødvendigt at udstykke nogle af de større gårde, da det ikke var muligt at skaffe arbejdskraft til at holde dem i gang. Der var færre fæstebønder, da krisen var forbi lidt ind i 1400-årene, men de, der var tilbage, havde bedre vilkår end før. De havde mere jord, og deres landgilde var ikke blot blevet mindre, den var også blevet bestemt og holdt sig næsten uændret gennem de følgende århundreder.

Krisen var som sagt først og fremmest et spørgsmål om at skaffe arbejdskraft. Det var derfor en nærliggende tanke at binde bønderne til jorden, til stavnen. I slutningen af 1300-årene og endnu stærkere ned i det følgende århundrede lykkedes det godsbesidderne på Sjælland og de sydlige øer at indføre et stavnsbånd, vornedskabet, der dog kun gjaldt for mænd. Munkene i Sorø sagde om deres bønder, at de var „indskrevne slaver, bundet til jorden“, de og deres børn kunne ikke rejse bort uden „abbedens og konventets tilladelse og frigivelse, og hvis nogen af bønderne vovede at flygte, da kunne han pågribes overalt og tvinges til at vende tilbage til ladegården eller byen og til abbedens og klostrets tjeneste“.

Bønderne kunne sættes til at overtage en fæstegård, og efterhånden kom det så vidt, at man ligefrem købte og solgte bønder og bondesønner. Christian 2. søgte i sin store landlov fra 1521 at dæmme op mod disse misbrug. Den „onde, ukristelige sædvane, som hidtil har været i Sjælland, Falster, Lolland og Møn med stakkels bønder og kristne mennesker at sælge og bortgive ligesom uskellige kreaturer“ måtte ikke mere finde sted. Behandlede en husbond sine bønder ulovligt, måtte de flytte fra det gods, de boede på, og ind på et andet. Snart blev Christian 2.s love brændt på landstinget i Viborg, og vornedskabet bestod, indtil det blev ophævet i 1702.

På denne tid skete der dog en anden udvikling, som bedrede bøndernes stilling. Det var efterhånden blevet mere og mere almindeligt, at bonden fæstede sin gård på et bestemt åremål, men samtidig måtte han også betale en afgift, „gårdfæstning“ eller „stedsmål“, når han overtog en fæstegård. I landloven påbød Christian 2., at fæstet skulle gælde mindst 8 år. Ved forordningen af

Jacob Ulfelds jordebog fra 1586 indeholder nogle farvelagte illustrationer. Her ses Ulfeldsholm, det nuværende Holckenhavn. Jordebogen findes stadig på denne gård og er nu trykt.

14. maj 1523 gik man endnu videre, bonden skulle herefter have sin gård på livstid. Denne forordning er vel den vigtigste landbrugslov, der nogensinde er udstedt i Danmark. Den betød, at bonden ikke var retsløs. Så længe den bestod, kunne der ikke indføres livegenskab i landet, og det var ikke muligt at udslette gårdmændene som stand, at gøre dem til jordløse landarbejdere, som det tit skete i de egne syd for Østersøen, hvor livegenskabet herskede.

Hovedgård og herremand

Fra omkring midten af 1500-årene begyndte priserne på landbrugsvarer at stige, fordi de store sølvtilførsler fra det nyopdagede Amerika tvang prisen på sølvet ned. Det blev en bedre forretning end før at dyrke Danmarks jord. Godsejerne ønskede derfor at producere mere, og det måtte først og fremmest ske ved at udvide selve hovedgårdens marker. Man kunne rydde jord til nye fald og agre, eller man kunne inddrage bøndernes marker under hovedgårdens. I tiden fra 1525—1774 blev der ialt nedlagt ikke mindre end 2.517 gårde i forbindelse med oprettelse af nye hovedgårde eller udvidelse af allerede bestående. Det var vel henimod en 5 pct. af Danmarks bøndergårde, hvis jord i disse år kom under „hovedgårdstaksten“. Nedlæggelserne fandt især sted i tiden 1550—1700, ikke mindst i sidste halvdel af 1600-årene, da krigens ødelæggelser og pestens hærgen på ny havde gjort ødegårdsproblemet sørgelig aktuelt i Danmark, og en af løsningerne blev da at lægge de øde gårdes jord under hovedgården.

De større marker krævede mere arbejdskraft. For bedre at kunne udnytte bøndernes forpligtelse til at arbejde for herremanden, at yde hoveri, søgte man at samle sit fæstegods så nær ved herregården som muligt — dels gennem godshandler, dels gennem store mageskifter. Ved reformationen var en stor del af det kirkelige gods blevet overtaget af kronen, og kongen blev en af de ivrigste for at samle sit gods — også for derved at få store vildtbaner, hvor majestæten kunne gå på jagt. På den måde opstod der store samlede krongodsområder, bl. a. mellem Haderslev og Kolding, mellem Kolding og Vejle, ved Skanderborg og på Hillerød-egnen.

Årene omkring 1730 var en vanskelig tid for storlandbruget. Priserne på landbrugsvarer var faldet stærkt, og det blev sværere end nogensinde at skaffe arbejdskraft til landbruget. De unge ville ikke tage arbejde, de ville „sidde på egen hånd“, nu levnedsmidler kostede så lidt, var det bedre at tage

tilfældigt arbejde eller virke med husflid. Som et led i kriselovgivningen indførte man i 1733 stavnsbånd for bønderne, karlene måtte ikke forlade det gods, hvorpå de var født, så længe deres husbond kunne skaffe dem arbejde. Bestemmelsen gjaldt, til de var 36 år, senere endda udvidet til 40 år.

Danmark var i 1750 en udpræget godsstat. Næsten alle landets bønder var en herremands undersåtter, hvis de da ikke hørte under kronen. Vel havde de danske godsherrer ikke som deres standsfæller i Slesvig, Holsten eller i områderne øst for Elben jurisdiktionsret. En del godser havde nok fået birkeret, men det skete kun ved særligt privilegium, og de fleste fæstere var tingpligtige under herredstinget. Derimod havde herremanden tugtelsesret, han kunne putte bønderne i hundehullet, lad dem ride på træhest eller give dem klø. Og mange benyttede sig af denne ret. Godsejeren var også skifteforvalter og overformynder, han skulle udpege dem, der skulle springe soldat. Og bonden skulle arbejde på hans marker, yde hoveri. Omkring 1770 var det dog kun på 59 af 229 gårde, at der blev ydet over 300 dages hoveri om året, og på 64 var det under 200 dage.

Reformtiden

Omved 1750 begyndte en ny tid for de danske bønder. Priserne på landbrugsvarer var opadgående, og rundt om i Europa opstod der en stor interesse for agrarreformer. Den nye tid med dens ideer om menneskenes rettigheder som mennesker, om deres krav på frihed og lighed skabte et åndeligt røre, og samtidig var der overalt, i England, i Frankrig og i Tyskland, en iver for at gennemføre praktiske reformer i landbruget. I Danmark kom flere af de ledende mænd under påvirkning af den tyske naturret og den særlige nationaløkonomiske opfattelse, som blev udformet af de tyske kameralister. En af dennes bedste penneførere, Johann H. G. von Justi, udtalte 1764: „Livegenskabet, krigs- og godsægter, de fælles overdrev og græsgange, opdelingen af vor jord i elendige marker, der består af smalle og umådeligt lange strimler, er hindringer, som ikke kan overvindes . . . Vi måtte omforme hele vort landbrug, den form, ejendomsforholdene har idag, i visse henseender også selve statsforfatningen, i det mindste de rester, der findes i den fra den barbariske tid. Og hvem tør håbe på dette, tro, at der bare er skygge af sandsynlighed derfor“.

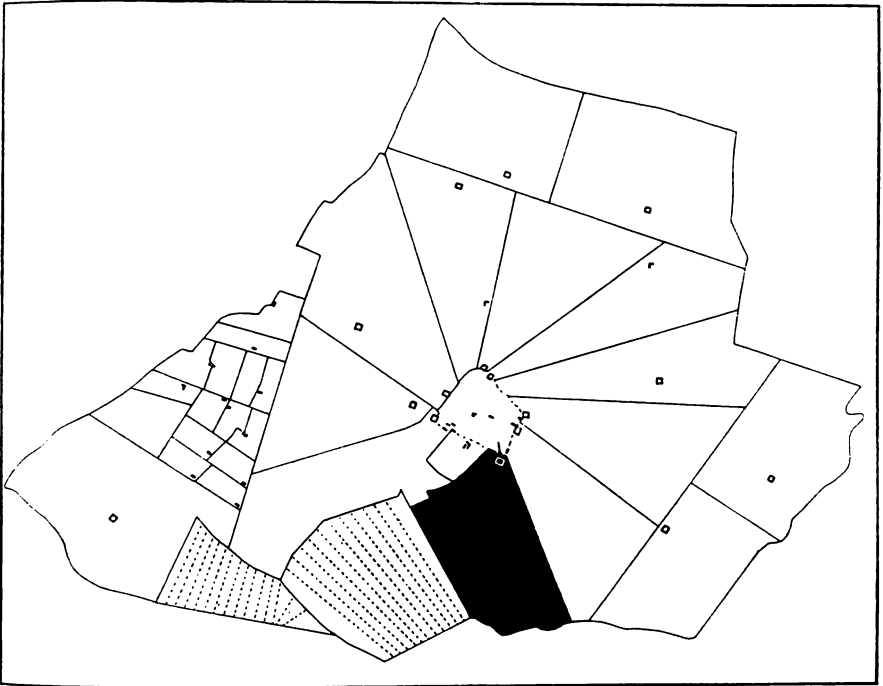
I Danmark begyndte diskussionen om landbrugsreformerne i 1755, da der blev udsendt opfordring til alle og enhver om at udarbejde og indsende

Øster Stillinge nordvest for Slagelse før udskiftningen. Med sort er vist, hvormange agre og jordstykker en enkelt gård havde på byens marker. Efter Trap: Danmark. 5. udgave.

afhandlinger om „alle de sager, som kan være tjenlige til at opretholde landets flor“. De indsendte afhandlinger blev udgivet i „Danmarks og Norges økonomiske Magazin“. I de følgende årtier blev der udsendt utallige artikler og pjecer om landbrugets forhold, og snart begyndte man også så småt at komme igang med de praktiske reformer. Allerede 1757 nedsattes den første landbokommission.

Det var dog først efter det politiske systemskifte 1784, da den unge kronprins havde overtaget styret, at mænd som A. P. Bernstorff, Ernst Schimmelmann og Chr. D. Reventlow for alvor kunne tage fat på at føre reformarbejdet igennem. Reventlow var hovedmanden, æren for det lykkelige resultat er mere end nogen hans. Han var selv landmand, kendte de praktiske problemer så godt som nogen, han havde altid begge ben på jorden, men var samtidig båret oppe af en stærk idealisme og en brændende overbevisning

Øster Stillinge efter udskiftningen. Man har her anvendt stjerneudskiftning. Med sort er angivet det tilliggende, som samme gård — se modstående side — fik tillagt ved reformen. Efter Trap: Danmark. 5. udgave.

om, at ikke blot måtte bonden blive en fri mand, fri som enhver borger i landet, men samtidig måtte hans retsstilling sikres. Der var dem, der som Reventlows broder Johann Ludvig på Brahe-Trolleborg mente, at friheden måtte gælde alle, også godsejerne, at de måtte have frie hænder til at udnytte deres gods, også bøndergodset, på bedste måde. Reventlow var overbevist om, at denne vej kunne blive skæbnesvanger. Livsfæstet, grundpillen i bøndernes retslige stilling, måtte opretholdes. Bondestanden skulle bevares og de bestående forordninger mod nedlæggelse af bøndergårde blive ved magt.

Ophævelsen af stavnsbåndet 1788 er den begivenhed, som mere end noget andet slog fast, at nu var bonden fri og ligeberrettiget borger. Næst efter den blev forordningen af 8. juni 1787 måske den vigtigste, fordi den sikrede bondens retsstilling, så han ikke mere blev afhængig af godsejerens vilkårlig-

hed og forgodtbefindende. Men forøvrigt blev der her i de sidste årtier af 1700-årene ihærdigt arbejdet med at omforme det gamle landbrugssamfund. Der var allerede omkring 1770 kommet forordninger, der skulle søge at få hoveriet fastsat, efter 1788 gik man videre med dette spørgsmål, og ved hoveriforordninger af 1795 og 1799 blev det slået fast, at alt hoveri skulle være bestemt, altså ikke afhængigt af herremændenes vilkårlighed. Det betød ikke, at der ikke mere var hoveri i Danmark. 1835 fandtes det endnu på en femtedel af landets hartkorn.

Regeringen arbejdede også for, at bønderne enten skulle være arvefæstere eller selv skulle eje deres jord. Statsbankerotten og den voldsomme krise, som fra 1819 hjemsøgte det danske landbrug, standsede næsten helt dette arbejde. 1835 var der 42.000 selvejergårde og 25.000 fæstegårde. De sidste fandtes især på Sjælland, og her var endnu de fleste af bønderne fæstere. De havde ret store gårde, så at en ikke ubetydelig del af bøndergodset stadig var fæstegods. Der skulle gå lang tid, inden dette spørgsmål blev løst, og det var endnu i 1850'erne og senere et vigtigt politisk spørgsmål. I 1873 var over en femtedel af bondehartkornet på øerne stadig fæstegods.

Det stod alle klart, at det gamle driftsfællesskab var en irrationel driftsform, en udskiftning var nødvendig, så bonden i stedet for de mange smalle agre kunne få sin jord samlet, helst omkring bondegården. Man tog så småt fat på reformerne omkring 1770, men først gennem forordningerne af 1781 og 1792 blev der skabt mulighed for gennemførelse af udskiftninger i større stil. Det tog lang tid, det var svært at blive enige på de utallige møder rundt om i landsbyerne. Bonden er af natur konservativ. Han vidste, hvad han havde, ikke hvad han ville få. Hele den tilvante verden ville blive ændret.

„For at få en fornuftig løsning på udskiftningen var det også — ikke mindst i de større byer — nødvendigt, at nogle af gårdene blev flyttet ud på marken, ud i ensomheden, bort fra landsbyens hygge og fællesskab. Tit klarede man sig med den mærkelige stjerneudskiftning, hvorved den enkelte bondes jord gik ud fra toften i byen, spredte sig ud som en vifte. Det var ikke alle steder udskiftningen blev særlig god, men fri af fællesskabet kom man dog efterhånden. Det danske landsbysamfund var blevet totalt forandret, bonden var blevet sin egen herre, men hans liv var blevet et andet, den nye tilværelse havde sine goder, men betød vel også, at kulturelle og sociale værdier gik tabt.

Den ny tids bonde

Socialt, kulturelt og økonomisk blev reformtiden en revolution i bondens liv. Bortset fra den store krise i senmiddelalderen er der vel aldrig sket så afgørende forandringer i det danske bondeland. 1800-årene kom også på mange måder til at ændre bondens stilling og daglige liv. Han fik en bedre skolegang, højskoler og efterskoler gav ham del i dette århundredes rige åndelige og kulturelle liv. Fra 1849 fik bønderne stigende politisk indflydelse for i 1901 at kunne overtage den politiske magt i landet.

Der blev også flere bønder end før. På reformtiden var antallet af husmænd steget betydeligt, nu begyndte der en stærk udstykning, fremmet ved statshusmandsloven af 1899 og de vigtige tre jordlove af 4. oktober 1919. Der skete omfattende ændringer i driftsformen, ikke mindst fik det afgørende betydning for fremtiden, at man, tvunget af den store landbrugskrise, der begyndte i 1877, måtte lægge landbruget om, så man lagde mindre vægt på kornproduktionen, gik over til „husdyrsystemet“. I 1880'erne blev Danmarks smøreksport tredoblet, og fra 1882 skød andelsmejerierne frem overalt, og snart fulgte andelsslagterierne efter.

I de sidste årtier har landbruget oplevet en ny reformtid. Det er blevet mekaniseret i en grad, som vel ingen havde troet muligt for en menneskealder eller to siden. Baggrunden er først og fremmest den afgørende ændring i hele landets struktur, som den vældige industrialisering i Danmark har ført med sig. „Landflugten“, der gennem tiderne har været så stort et problem i dansk historie, er på ny aktuel som i 1300-årene eller på stavnsbåndstiden. Kun gennem rationalisering og mekanisering har man kunnet klare sig igennem, hvor svært det end har været. Mens 80 pct. af alle danskere i 1787 boede på landet, var det i 1960 kun 26 pct. Alligevel har man stadig kunnet øge produktionen af landbrugsprodukter.

Endnu ligger her i det danske landskab de mange gårde og småbrug, der er rammen om de danske landbohjem. Ingen kender fremtiden, heller ikke for de danske bønder, men man har lov at håbe, at de ældgamle tanker om storlandbrug, storbedrifter, ikke nu skal udrydde de danske bondebrug, hvor gennem århundrederne så stor en del af det danske folk har levet deres liv i gammen og sorg.

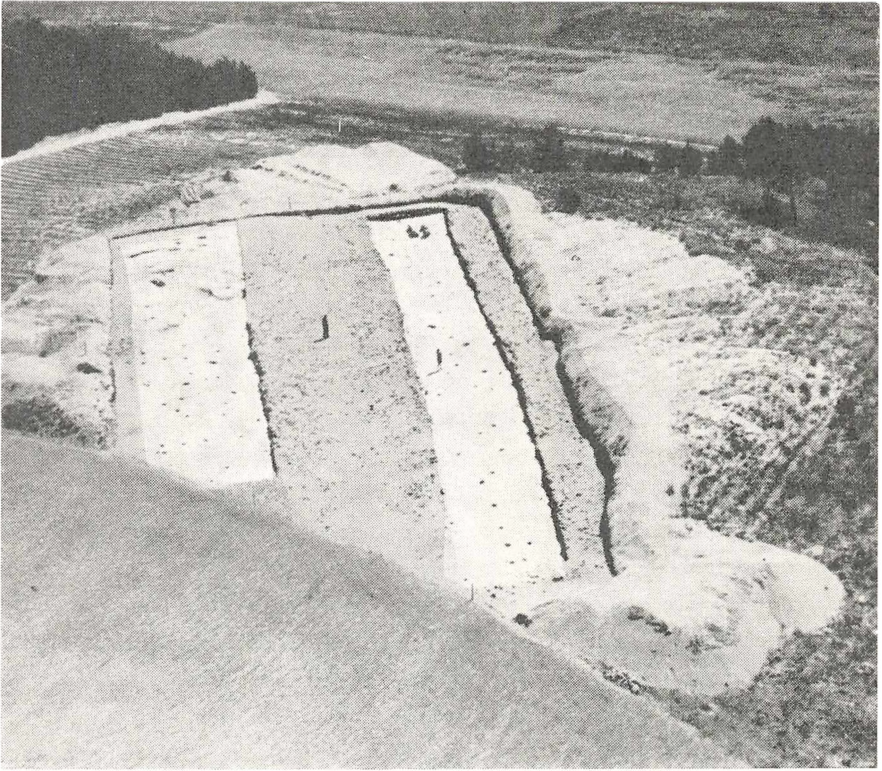
Bondegården i oldtid og middelalder

Af BJARNE STOKLUND

Da bonden ved yngre stenalders begyndelse, et par årtusinder før vor tidsregning, holdt sit indtog i Danmark, som indtil da havde ligget hen som udstrakte jagtmarker for en jæger- og fiskerbefolkning, blev grunden lagt til den erhvervskultur, som vi har bygget på op til vor egen tid. Allerede de tidligste jordbrugere har efterladt sig spor af deres boliger, men i de fleste tilfælde er de bevarede rester så uanselige, at man ikke kan sige noget med sikkerhed om, hvordan de enkelte huse, endsige den samlede bebyggelse har set ud.

En vigtig undtagelse er der dog. Ved en stor udgravning ved Barkær i Djursland afdækkede man resterne af en samlet bondebebyggelse, der må karakteriseres som Danmarks ældste landsby. Tomterne blev fundet på en bakketop, der i stenalderen lå som en lille holm i en sø. Her var der sikkerhed for eventuelle fjender, og inde på det faste land havde beboerne deres små agre og græsgange til kvæget. Den lille landsby på holmen har ikke megen lighed med de landsbyer, vi kender fra senere årtusinder i Danmark. På hver side af en brolagt gade ligger to ca. 85 meter lange huse, det ene $6\frac{1}{2}$, det andet $7\frac{1}{2}$ meter bredt. Husene er med skillevægge delt op i rum eller lejligheder, ialt 26 i hvert af husene. De lange bygninger har været opført af træ, og der blev fundet huller efter tagbærende stolper. Den brolagte gade har en betydelig bredde, ca. 10 meter, og det er muligt, at den kan have tjent som en art fold for kvæget om natten. Egentlige stalde var der nemlig ikke spor af. Man får det indtryk, at Barkær-anlægget har været rammen om et kollektivt bondesamfund, som måske af kolonisationstidens hårde vilkår er blevet tvunget til at organisere sig under et snævert samarbejdes strenge disciplin.

En vis lighed med Barkær-husene har en anden, nogle århundreder yngre hustomt, som er fremdraget ved Troldebjerg på Langeland. Dette hus var ca. 70 meter langt og bygget halvt ind i en bakkeskråning. Den frie langvæg havde været lukket med fletværk og lerklining, og taget blev antagelig båret af stolper, men derudover tillader de fundne rester ikke mange slutninger om husets konstruktion, og om funktionen ved man lige så lidt. Der blev ikke påvist spor af nogen tværdeling som i Barkær-husene. På bopladsen fandtes foruden det lange hus nogle mindre, hestekoformede bygninger, ligeledes gravet ind i

Luftfoto af den udgravede stenalderlandsby ved Barkær på Djursland. Man ser de to lange huse med den brolagte gade imellem. P. V. Glob fot. Nationalmuseet.

skrænten. Lignende småhuse kendes fra andre bopladser, hvor de dog i reglen er helt fritliggende og ofte opført med en svær væg af græstørv.

Fra stenalderens sidste periode, tiden fra ca. 1800 til ca. 1500 f. Kr., kendes blot en enkelt hustomt, et lille rektangulært hus med stolpehuller i alle fire vægge, men da husets beboer synes at have været specialist i fremstilling af flinteredskaber, har vi snarere at gøre med et håndværker- end et bondehus.

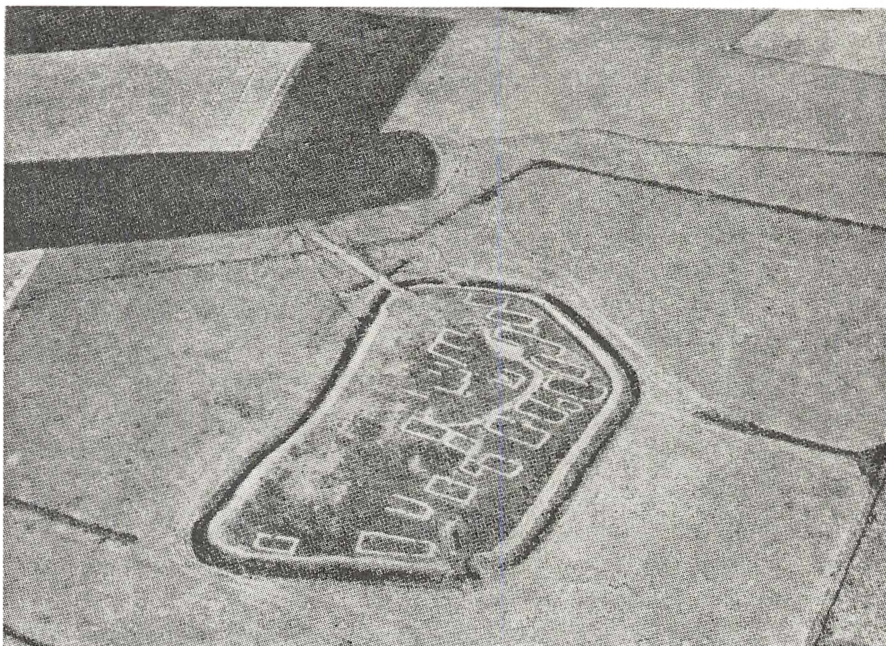
Bronzealderens tusindårige periode er et mærkeligt ensidigt belyst tidsrum. Gravfund og offerfund er næsten ene om at levere råmateriale til vort billede af denne vigtige epokes kultur. Vist er der fundet nogle bopladser og også enkelte husrester, men fundene er endnu for spredte og tilfældige til, at man kan sige noget sikkert om bronzealder-bondens bolig.

Jernalderen

Så har vi langt sikrere grund under fødderne i jernalderen, og her er vi også rykket så tæt på vor egen tid, at vi kan regne med en vis kulturel kontinuitet og spejde efter træk ved de fundne huse, som peger fremover mod senere tiders bondebygninger. Men selvom antallet af udgravede hustomter fra jernalderen er stort, så er billedet af byggeskikken dog stadig meget ufuldkomment, fordi fundene er meget ujævnt fordelt både med hensyn til tid og sted. De fleste tomter kan henføres til ældre jernalder, tiden fra ca. 400 f. Kr., til ca. 400 e. Kr., og hovedparten af dem er fundet i Nord- og Vestjylland. Blandt de vigtigste bopladser kan nævnes Ginderup, Skørbæk hede, Gørding, Borremose, Nr. Fjand og Grøntoft, og desuden er et stort antal velbevarede hustomter i de senere år fremdraget på Esbjerg-egnen.

Trods forskelle ligner disse nord- og vestjyske jernalderhuse hinanden så meget både i konstruktion og i indretning, at de må henføres til samme type. Alle husene er rektangulære og ret lange, og lidt inden for ydervæggens linjer finder man i dem alle spor efter to rækker stolper, som deler bygningen op i et bredt midterskib og to smalle sideskibe. Disse stolper har båret taget, og husenes konstruktion må have mindet meget om den, man i vore dage finder i de nordjyske højrems- eller udskudshuse, som vil blive omtalt i det følgende afsnit. De to stolperækker har båret sideåse eller højremme på langs ad bygningen, og disse sideåse har igen båret bygningens raftetag. Kun i særligt heldige tilfælde har man fundet rester af selve taget, således i Ginderup, hvor der til en række tætstillede rafter på tværs af bygningen var syet et lag af græs eller strå. Oven på dette lag havde der tilsyneladende ligget græstørv. I en anden hustomt fandt man rafter med et lag lyng over. Men ellers er detaillerne i tagkonstruktionen endnu usikre. I nogle tilfælde har rafternes nederste ender støttet mod ydervæggen, mens de i andre tilfælde øjensynlig har fortsat ud over væggen ned til jorden. Ydervæggene kan enten være fletværk med lerklining eller svære vægge af opstablede tørv. I det sidste tilfælde kan man nu og da påvise spor af en indre panelvæg af træ eller lerklining. Det er dog ikke altid, de sammensunkne jordvolde omkring hustomtens gulvflade kan tolkes som rester af vægge. I Nr. Fjand og Gørding synes de snarere at have været en art beskyttelsesvolde uden for den egentlige væg.

Jernalderhusene ligger næsten alle solret med gavlen i øst og vest, som det også senere har været skik på landet i Danmark. Midt på sydvæggen finder man i reglen indgangsdøren, som kan være markeret med en brolægning

Luftfoto af jernalderlandsbyen Borremose i Himmerland efter udgravning og restaurering. Voldgraven hører sammen med en ældre tilflugtsborg, på den lille holm, hvor landsbyen senere blev anlagt. H. Stiesdal fot. 1959. Nationalmuseet.

foran huset. Går man indenfor, vil man se, at hele huset er ét stort rum, men delt i to afdelinger: mod vest beboelsen og mod øst stalden. Der kendes dog også eksempler på, at en let skillevæg har adskilt menneskenes opholdsrum fra kostalden, og det er muligt, at skillevægge er forekommet i noget større udstrækning, end man har kunnet påvise, da en ganske let konstruktion ikke altid vil efterlade sig spor i hustomten. I beboelsen er der i reglen lergulv, og langs væggen kan der være bænke eller brikse, som man har kunnet sidde på om dagen og ligge på om natten. Midt på gulvet er boligens vigtigste indretning: ildstedet, sat af kampesten og beklædt med en kappe af ler. Omkring ildstedet samledes familien for at få varme og lys til de huslige sysler, og her blev maden lavet; skår af lerkar omkring arnen fortæller om det husgeråd der har været i brug. Røgen fra det evigt brændende bål trak frit ud i det loftløse rum og forsvandt vel gennem et lyrehul i taget. Forskellige fund på gulv og langs vægge fortæller om dagliglivet i jernalderhuset. Der er den

uundværlige skubbekværn, som kornet blev malet til mel på, og der er store beholdere af ler til opbevaring af kornet. Fund af vævevægte på række langs væggen i et af husene røber, at husmoderens opretstående væv har haft sin plads her.

At den østlige del af husene har været brugt som stald, kan ofte afgøres helt sikkert. I et par tilfælde har man fundet skeletterne af køer, som omkom, da huset brændte ned. I andre tomter har man påvist tydelige spor af båsskullerum, som viser, hvordan stalden har været indrettet. Særlig tydeligt fremtræder staldindretningen i Esbjerg-egnens hustomter, hvor man ikke blot kan påvise båsskullerummene, men også har afdækket smukt brolagte gange med stensat grebning mellem de to rækker kobåse. Andre udhusrum kan sjældent påvises. Nogle enkelte tomter har dog et lade- eller magasinrum foruden beboelse og stald, og desuden træffes nu og da nogle små fritliggende bygninger, som sikkert må tolkes som forrådshuse. Mærkelige er de stensatte kældre og kældergange, som er afdækket i det østlige Vendsyssel. De er fundet både i tilknytning til hustomter og fritliggende i en gruppe for sig selv, og deres funktion har hidtil været en uløst gåde.

Ikke alle jernalderhuse er dog af den her omtalte type med stald og bolig under samme tag. Der kendes også andre kortere huse, som kun har været anvendt til beboelse. Blandt Nr. Fjand-bopladsens 55 udgravede hustomter var langt den overvejende del af denne korte type. Men dette store landsbysamfund har i det hele taget sit eget særpræg, som tildels skyldes havets nærhed. Der er nok drevet landbrug, men fiskeriet har spillet en stor rolle i erhvervs-kulturen, som det fremgår af de mange fund af sænkesten til fiskegarn. Også andre steder har man kunnet danne sig et vist indtryk af en landsbys karakter og dens erhvervsøkonomiske baggrund, bl. a. gennem fund af de agre, som hørte til den udgravede landsby. Det har dog så godt som altid kun været brudstykker af landsbyer, man har fremdraget. Først ved en af de seneste store landsbyudgravninger, Grøntoft mellem Ringkøbing og Holstebro, blev det muligt at undersøge et komplet landsbyanlæg. Man fandt nemlig det omgivende hegn, som afgrænsede et byområde på 90 meters længde og 25–30 meters bredde. Inden for indhegningen lå 12 større og mindre huse. Nogle af dem var normale langhuse med bolig og stald, andre havde en ganske lille stald og atter andre synes helt at mangle stald. Der påvistes desuden spor af bygninger, som blev tolket som lader, forrådshuse og måske stakhjelme. Grøntoft giver i højere grad end de tidligere udgravninger et indtryk af et samlet

landsbysamfund med huse til forskellige formål og beboet af menne forskelligt socialt niveau.

Jyllands treskibede jernalderhuse hører hjemme i et stort nordvesteuropæisk udbredelsesområde, som omfatter Holland, Nordvesttyskland, Danmark, Sydvestnorge og de atlantiske øer. Man har dog også fundet typen længere mod øst, således på Gotland og på Bornholm. Om ældre jernalders byggeskik på de øvrige danske øer ved vi endnu meget lidt. Nogle hustomter i Lundsgårde på Fyn afviger imidlertid på en række punkter fra de samtidige jyske og afslører, at man sikkert allerede i oldtiden må regne med betydelige forskelle fra egn til egn. Af hustomter fra yngre jernalder er der hidtil udgravet meget få. Af to tomter i Oksbøl ved Varde var den ene et kort beboelseshus, mens den anden var delt i tre rum. På Bornholm er udgravet to huse fra dette tidsrum: et mindre rektangulært hus og en noget større vinkelbygning. Til jernalderens sidste periode, vikingetiden, er en boplads under ringborgen Aggersborg dateret. Den er navnlig interessant derved, at dens huse har krumme langvægge ligesom de militære bygninger i Aggersborg, Fyrkat og Trælleborg. I øvrigt har de seneste års udgravninger vist, at denne ejendommelige hustype har aner helt tilbage i ældre jernalder.

Middelalderen

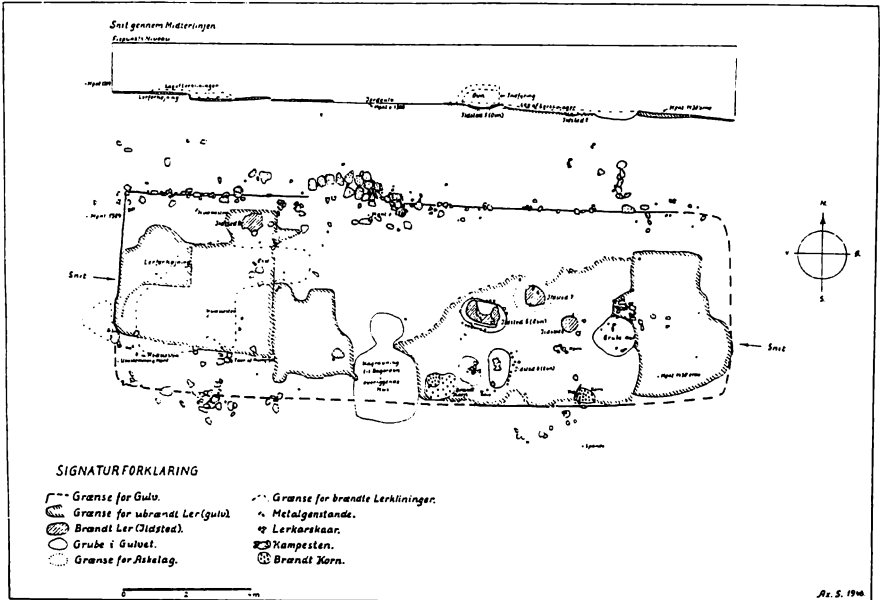
Ved indgangen til middelalderen møder vi et mærkeligt fund, som blev gjort i 1952 ved udgravningen af vikingebyen Lindholm Høje ved Ålborg. Her blev afdækket fire længer, placeret omkring en gårdsplads, altså et anlæg af en slående lighed med den senere firlængede gård. Bygningerne må være opført omkring år 1000, og det er foreløbig det eneste anlæg af den art, vi kender. Om der virkelig er tale om en bondegård, kan ikke siges med sikkerhed, og man gør derfor nok klogt i at afvente nye fund, før man vover at føre den firlængede gård helt tilbage til middelalderens begyndelse. Typen fremtræder fuldt udviklet omkring 1600, men vi har enkelte skriftlige kilder, som viser, at der har været firlængede gårde så tidligt som omkring år 1300.

Springet fra de énlængede jernalderhuse til de senere tre- eller firlængede gårde er stort, og middelalderen er derfor en meget vigtig periode i bondegårdens udviklingshistorie. Vi kan se, at der må være sket afgørende ændringer i disse århundreder, men om årsagerne hertil og om udviklingens forløb ved vi desværre ikke ret meget. Der er ikke op til vor tid bevaret bondebygninger, som med sikkerhed kan siges at være middelalderlige; højst kan man

støde på tømmer af middelalderlig oprindelse, som er genanvendt i senere bygninger. Vi har derfor kun to muligheder for at skaffe os oplysninger om middelalderens gård. Den ene er at endevende det historiske kildemateriale for oplysninger om bondegårde, men det giver ikke noget stort udbytte. Den anden mulighed er at udgrave middelalderens gårdtomter, en bekostelig og tidskrævende fremgangsmåde, som hidtil kun har kunnet praktiseres i nogle få tilfælde. De vigtigste og mest omfattende af disse udgravninger er foretaget i tomterne efter den udflyttede landsby Hejninge og den nedlagte landsby St. Valby, begge på Sjælland.

Af spredte oplysninger i de middelalderlige landskabslove kan man med sikkerhed slutte, at en gård i reglen har bestået af flere bygninger. Der står således i Jyske lov, at hvis en mands huse ligger i forskellige skipæn — ledings-distrikter —, så skal han udrede leding eller kværssæde der, hvor „laden står og lad lægges“, mens andre afgifter skal betales „der, hvor ildhuset står“. I bestemmelserne om tyveri tales om „koster, fundet i bondens lade eller i salshus eller i andre huse, som der ikke er lås for“. Bondens søn kan drages til ansvar, hvis man finder noget „i hans herberg, som han har særlig lukkelse til“. Ildhuset er stuehusets ældste rum, en ætling af jernalderhusets eneste opholdsrum, som i øvrigt lever videre op til vor tid i det såkaldte bryggers eller stegers. Salshus betegner her sikkert hele stuehuset, som det gør i senere jyske dialekter. Til det gamle ildhus føjes i middelalderens løb den såkaldte stue, som vist oprindeligt betegner et rum, der kan opvarmes med en ovn. Ovnene er en af de vigtigste nyheder på boligens område i middelalderen. Ved udgravningerne har man fundet rester af de tidligste ovne, som blev fyret op i selve stuen. Senere blev der fyret i ovnen fra et ildsted uden for stuen; det er det princip, der bruges i bilæggerovnen. Foruden de to opvarmede rum eller huse hørte til beboelsen forskellige mindre rum, som ikke kunne opvarmes, og som blev brugt til at sove i og til at opbevare ting i. Et af dem er sønnens eller tjenestedrengens herberg, karlekammerets forløber. Et andet, som i kilderne kaldes bagherberg, bur eller indre kløve, lever videre i de senere øverstestuer, som bl. a. var magasinrum for gårdens tekstiler.

Om disse forskellige rum har været samlet under ét tag, eller om de har udgjort selvstændige huse, ved vi ikke med sikkerhed. Om man har valgt den ene eller anden løsning, afhænger i høj grad af, hvilket bygningsmateriale man har brugt på den pågældende egn. I Nordskandinavien, hvor husene bygges som blokhuse af fyrretræ, er det mest hensigtsmæssigt at bygge mange små

Plan af stuehuset til en af de udgravede gårde i landsbyen Hejninge på Sjælland. Huset er fra tiden ca. 1300—1500 og har været delt i tre rum. Efter Axel Steensberg.

huse, mens vor hjemlige bindingsværksteknik indbyder til at samle flere huselementer i lange længer. At stuehusrummene tidligt er blevet samlet i sådanne længer, antyder ordet „rathelang“, som er nævnt så tidligt som 1268. Det er det samme ord som råling, der i Nordjylland bruges om stuehuset i senere tid. De to vigtigste udhuse er fæhuset — kostalden — og laden. Stalden er vi fortrolig med fra jernalderen; derimod synes laden at være et nyt kulturelement, som først kommer til at spille en rolle i middelalderen. De forskellige ind- og udhuse er grupperet omkring eller imellem indhegnede gårdspladser, som spiller en stor rolle for hele anlæggets udformning. De vigtigste indhegninger kaldes i de sjællandske landskabslove for lægård, fægård og ladegård.

En af de største vanskeligheder ved de arkæologiske undersøgelser er at fastslå hvor mange bygninger, der hørte til et samlet gårdsanlæg, ligesom det kan være meget vanskeligt at konstatere, hvad de forskellige huse eller rum har været brugt til. Udgravningerne kan derimod fortælle meget om husenes form og konstruktion, og netop på dette punkt er de skrevne kilder i reglen helt tavse. En undtagelse danner dog Skånske lov, som nævner huse med kli-

nede vægge, tækket med halm eller rør og mønnet med kragtræer. Dette signalement kunne udmærket passe på en skånsk eller sjællandsk gård fra forrige århundrede, men udgravningerne viser, at vi må regne med store ændringer også på byggeteknikkens område i løbet af middelalderen. Husenes stolper har i reglen været jordgravede, en fremgangsmåde, som forbydes allerede i 1473, og som langsomt går af brug i de følgende århundreder. Det fremgår af udgravningerne, at huse bygget med suler eller højrem, som i nyere tid kun har været kendt i enkelte egne af landet, i middelalderen har haft en langt større udbredelse. Begge byggemåder er påvist på Sjælland, hvor der nu ikke er det ringeste spor tilbage af sådanne konstruktioner i de bevarede bygninger. Den middelalderlige gårdtomt, som blev afdækket under Frilandsmuseets gård fra Pebringe, havde således været sulebygget. I en af Hejninges gårdtomter fandtes længst nede rester af et hus fra begyndelsen af 1100-årene med jordgravede højrestolper. Det følgende, noget smallere hus, som eksisterede fra ca. 1250 til ca. 1300, havde samme konstruktion, men dets afløser, som var i brug til ca. 1500, var bygget lige som de følgende århundreders sjællandske huse. Her blev taget båret af ydervæggens stolper, og disse stolper var ikke jordgravede, men sat på syldsten.

Som man vil forstå, er vor viden om middelalderens bondegård meget fragmentarisk, endnu alt for utilstrækkelig til, at man kan forsøge at give et kulturhistorisk rids af middelalderbondens bolig og levevis. En ting må man imidlertid gøre sig klart: Middelalderens bønder er ikke den ensartede grå masse, som man ofte forestiller sig. De fleste af de udgravede huse virker primitive og fattige, men det kan ikke være hele sandheden om bondens bolig i middelalderen. Billedet må have flere nuancer, for det skal spænde lige fra den fattige bonde i et tilrøget hus med tørvevægge til storbonden med herremandslader og guld på kistebunden. Mange steder var bønderne ikke kun jordbrugere; de tog f. eks. på Lolland del i de store sildefiskerier ved Skanør og Falsterbo og drev handel på Nordtyskland, og det bragte velstand til huse. Vi har en fortegnelse fra 1505 over en sådan lollandsk bondes gods. Desværre får vi ikke noget at vide om, hvordan hans gård var bygget eller indrettet, men betragter man den overvældende mængde af møbler og andet løsøre, som opregnes, må man drage den slutning, at rammen om disse ting har været en noget større og værdigere bygning end de middelaldergårde, vi foreløbig har fået kendskab til.

Bondegården i nyere tid

Af BJARNE STOKLUND

I bondegårdens udviklingshistorie er renæssancetiden en nybrudsperiode, mens de følgende århundreder præges af relativ stilstand og sej vedhængen ved gamle traditioner. De typisk danske gårdsanlæg med tre eller fire længer omkring en lukket gårdsplads synes at være fuldt udviklet omkring 1600, og også bindingsværket har nogenlunde fundet den form, som det beholder frem til omkring 1800. Samtidig kan vi konstatere tilstedeværelsen af en række træk i boligindretningen, som ikke ændres væsentligt i den følgende tid. Huset med åben tagstol og røgaftrek gennem et lyrehul i taget har fundet sin afløser i det stuehus, som vi kender så godt fra vore gamle gårde. Boligen har fået skorsten og loft over stuerne. Men at disse ting har vundet indpas, betyder ikke, at de findes overalt. Typisk for tiden frem til 1800 er netop de store egnsforskelle. Konservatismen og den ringe kontakt mellem beboerne i de forskellige egne af landet bevirkede, at nyhederne kun spredte sig langsomt. Man kan derfor helt frem til periodens slutning nogle steder finde træk ved gårdenes konstruktion eller indretning, som rækker bag om renæssancetiden, ja endog i enkelte tilfælde kan følges helt tilbage til oldtiden. Der var stor forskel på, hvilke impulser der nåede de forskellige egne, og i hvilken grad beboerne var modtagelige for nyheder udefra. En anden faktor, som medvirkede til at understrege egnsforskellene, var, at bønderne i vid udstrækning var henvist til at bruge de byggematerialer, som stod til rådighed på deres hjemegn, og da de selv eller landsbyens tømrer stod for opførelsen af husene, blev man fra generation til generation ved med at bygge på samme måde.

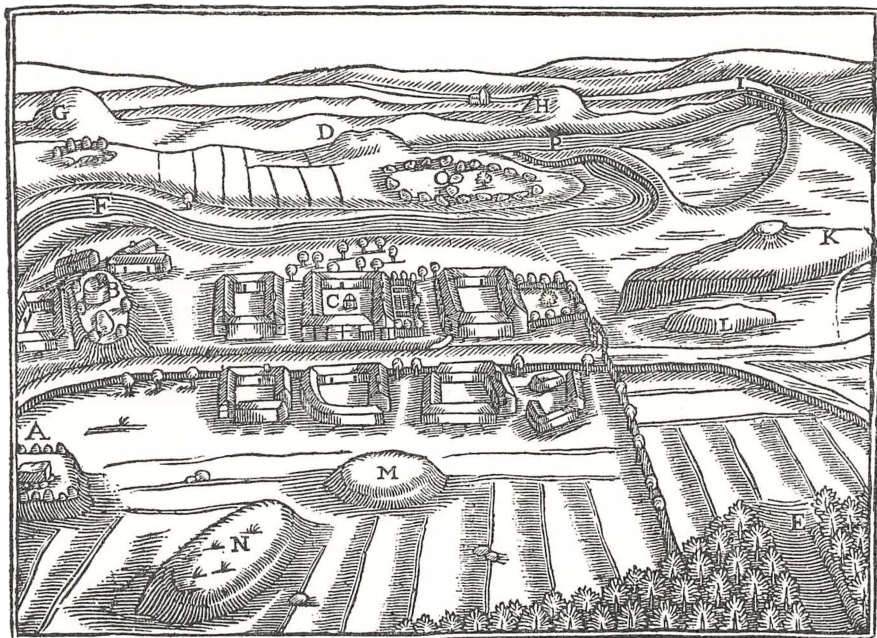
Bindingsværk

Vore ældste daterede bondebygninger er fra tiden omkring 1600, men hovedparten af de gamle bøndergårde, som endnu er bevaret, kan ikke føres længere tilbage end til 1700-årene. De allerfleste af dem er opført i bindingsværk, et sindrigt system af sammenføjede tømmerstykker. Som fundament for murene er lagt en syld, en række af kampesten, som følger det naturlige jordsmon, således at en lang bindingsværkslænge ofte bugter sig noget op og ned. Stolperne er enten rejst direkte på syldstenene eller tappet ned i et stykke

vandret tømmer, den såkaldte fodrem, som ligger på stenrækken. Foroven forbindes stolperne af tagremmen, og de er sammenføjet på tværs af bygningen af bjælker, der i reglen er tappet gennem stolperne, således at bjælketappen stikker frem som et hoved på stolpernes yderside. På lignende måde er tappen i den øverste ende af stolpen ført gennem tagremmen, således at den kan tjene som støtte for spærfoden. Til hvert sæt stolper og tværbjælke hører et spærpar, som holdes sammen et stykke oppe af et vandret hanebånd. På den måde deles bygningen op i en række lige store fag eller bindinger, hvis længde varierer mellem 160 og 190 cm. Vægfelterne mellem stolperne er udfyldt med et fletværk af vidjer eller hasselkæppe, og herpå er klinet ler.

I det mere primitive og fattige bindingsværk kan de lodrette stave, hvorpå fletværket og lerklining sidder, have hele væggenes højde, men i det mere udviklede bindingsværk er væggen mellem stolperne delt op i mindre felter ved hjælp af forskellige tømmerstykker, som under ét kaldes fyldtømmer, fordi de ikke har nogen egentlig konstruktiv betydning. To stolper kan midt i væggen forbindes med et vandret stykke, som kaldes løsholt, og over og under løsholtet kan der være indsat ét eller flere korte, lodrette stykker, de såkaldte dukker. Endelig kan der være nogle kortere eller længere skråstivere, som i reglen er anbragt op til hjørnestolpen eller den næstyderste stolpe på facaden, men i særlig rigt bindingsværk, som f. eks. på Als, kan der være korte skråstivere på begge sider af alle vægstolperne. Felterne mellem tømmerstykkerne kalder man tavl, og de er som nævnt i de ældste huse udfyldt med lerklining, mens de i yngre bindingsværkshuse er udmurede med soltørrede eller brændte lersten.

Tre ting måtte en bonde sikre sig, før han kunne gå i gang med at bygge et nyt hus: træ til selve bindingsværket, ler til væggene og langhalm eller rør til taget. Dertil kom en passende forsyning af store sten til syld og mindre til brolægning i bryggers, køkken og stald samt på gårdspladsen. I skovrige egne kunne tømmeret hugges i en nærliggende skov og fragtes hjem om vinteren, når der var slædeføre. Kævlerne blev savet op i passende stykker med den store langsav, som der skulle to mand til at betjene. Den ene stod oven på kævlen og styrede saven, den anden stod nede i den såkaldte savgrav og havde det tungeste arbejde med at trække saven. Derpå kunne tømmereren eller en anden mand, som forstod sig på de dele, tage fat på at tilhugge de mange stykker, der skulle bruges i et bindingsværkshus. De tilhuggede tømmerdele blev nummereret med romertal, således at alle de stykker, der hørte til

Bondegårdene i landsbyen Lejre havde ved midten af 1600-årene næsten alle fire, mere eller mindre sammenbyggede længer. Prospekt i Ole Worms *Monumenta Danica* 1643.

ét fag, fik samme nummer. Til undertømmer valgte man så vidt muligt egetræ, som kunne tåle vind og vejr i århundreder, mens man til spærene og det øvrige overtømmer godt kunne klare sig med mindre modstandsdygtige træsorter.

Når alt tømmeret lå færdighugget, kunne man tage fat på at stille bygningens skelet op. Der blev kun brugt trænagler i samlingerne, aldrig søm. To stykker tømmer blev i reglen samlet på den måde, at man lod en tap fra det ene gå ind i et udstemmet hul i det andet. Tværs gennem samlingen borede man et hul, og heri drev man en svær trænagle. Når overtømmeret skulle sættes op, måtte hele landsbyen i arbejde. En tidlig morgen mødte alle byens mænd op og gik efter en lille hjertestyrkning i gang med at sætte spærfagene på plads på bygningen. Når det sidste spær var anbragt, kom koner og piger for at tage del i rejsegildet. De medbragte grønne kranser, som blev hængt op over bygningen, en sik som stadig lever videre, skønt arbejdet nu går for sig på en helt anden måde. På spærene blev de vandrette lægter fastgjort med

indborede pinde. I ældre tid brugte man ofte rafter i stedet for lægter. Det var lange grene, som blev lagt på tværs af bygningen fra tagremmen til rygningen, og som blev støttet af vandrette åse i rygningen og midt på tagfladerne. Til lægter eller rafter syede man tækkematerialet, langhalm eller rør, ved hjælp af halmbånd eller tynde vidjer. Rygningen blev dækket med halm, tang eller lignende, som i den østlige del af landet blev holdt på plads af såkaldte kragtræer, mens man i de vestlige egne lagde lange græstørv tværs over rygningen. I Jylland kunne man enkelte steder finde nogle mere primitive tage af lyng. Her var tækkematerialet kun gjort fast fornedens langs tagskægget, mens resten var lagt løst op og trådt godt sammen. En lignende fremgangsmåde brugte man ved lægning af de ejendommelige tangtage, som har været i brug op til vor tid på Læsø og Endelave.

Også ved kliningen af lervæggene måtte landsbyens folk træde hjælpende til. Mændene skulle sørge for gravning, tilkørsel og æltning af leret, mens koner og piger tog sig af selve kliningen. De arbejdede sammen to og to, én stod indenfor og én udenfor, og så slog de det våde ler på fletværket fra begge sider på én gang. De skulle slå godt til for at få leret til at sidde ordentligt. Kliningen var ligesom rejsningen af spærene ikke blot et anstrengende arbejde, men også et muntert samvær, som blev afsluttet om aftenen med gilde og dans. Når den klinede væg var tør, blev den „svummet“, smurt over med en lervælling med kalk i for at dække eventuelle ujævnheder og revner, og når også dette lag var godt tørt, var væggen klar til at blive kalket.

I hovedtrækkene var alle landets bindingsværksgårde bygget efter dette skema, men der var dog mange større eller mindre afvigelser fra egn til egn. På Sjælland er der således en tydelig forskel på bindingsværket i den nordlige og den sydlige del. Mens man mod syd tapper de forskellige tømmerstykker sammen, så foretrækker man mod nord at skære dem ind i siden på hinanden, blade dem sammen. Mod syd bruger man løsholter mellem vægstolperne, mens man mod nord bruger lange såkaldte sidebånd, som løber over flere fag og er bladet på yder- eller indersiden af stolperne. Stavene, som bærer lerklining, er her så lange, at de rækker fra stensylden op til tagremmen. Om det sjællandske bindingsværk gælder i almindelighed, at det er præget af vanskelighederne ved at skaffe tømmer i tilstrækkelig mængde og af forsvarlig kvalitet til huse. I modsætning hertil kan det fynske og østjyske bindingsværk vise en næsten overdådig tømmerrigdom. Stolperne er her altid tappet i en svær fodrem, og der kan være anvendt 2—4 dukker i hvert fag, ofte af så svære dimensioner,

Stuehus til en gård i Erritsø ved Fredericia. Typisk østjysk bindingsværk med svære egestolper og meget fyldtømmer. H. Zangenberg fot. 1930. Nationalmuseet.

at de næsten fylder tavlene ud. Men bevæger man sig fra Østjylland ind i de jyske hedeegne, møder man der et yderst fattigt bindingsværk med stolper af krogede, skævtvoksede stammer fra hedens forblæste egekrat.

Et bindingsværkshus kræver megen vedligeholdelse. Navnlig er de lerklinede vægge skrøbelige, og man søgte derfor nogle steder at beskytte dem mod regn og frost med en beklædning af halm eller rør eller en mur af opstabilede tørv. En almindelig regel var det, at alle bygningerne skulle have en grundig omgang hvert forår inden pinse. Når skaderne på væggenes lerklining var udbedret, gik man i gang med at pynte husenes facader op med tjære, maling og hvidtekalk. Også på dette punkt fulgte hvert område sine egne traditioner. På Sjælland blev husene så godt som altid helt hvidkalkede, således at tømmerstykkerne netop kunne anes under det dækkende kalklag. På Fyn og i Østjylland plejede man derimod at trække tømmeret op med rødt eller sort, ja man gik endog så vidt, at man trak sirlige striber i en anden farve langs tømmerstykkerne eller malede striber på tavlene, så de kom til at ligne mursten.

Bul og tegl

I den østlige del af Sønderjylland kan man endnu træffe nogle få eksempler på en bygningstype, som krævede endnu mere tømmer end bindingsværkshusene. Det er de såkaldte bulhuse, som i deres hovedkonstruktion svarer ret nøje til bindingsværket, blot er løsholterne og det øvrige fyldtømmer her overflødig, da mellemrummet mellem vægstolperne er udfyldt med brede, vandrette egeplanker, buller, som er indsat i riller, noter, i stolpernes sider. Bulkonstruktionen kendes også i de skånske landsdele, og den har utvivlsomt engang haft en langt større udbredelse. Denne byggemåde hører hjemme i egne med egeskove, ligesom blokhusene i Sverige og Norge er uløseligt forbundet med fyrreskovene. Efterhånden som de danske skove svandt ind i omfang og antal blev det nødvendigt at søge at begrænse det store forbrug af egetræ. Allerede i 1554 forbød Christian 3 i et åbent brev til lensmændene i Jylland både brugen af jordgravede stolper og af egefjæle i væggene. Det betyder dog ikke, at de bulhuse, som vi finder i dag, er af middelalderlig oprindelse. Hovedparten af dem er fra 1600- og 1700-årene, og endnu så sent som i 1816 blev der opført et nyt bulhus i Fjelstrup ved Haderslev. Mere end dekretter og forbud er det dog de øgede vanskeligheder med at skaffe egetræ, der har skylden for, at bulhusene har været i støt tilbagegang hele den nyere tid igennem.

I det skovløse Vestslesvig måtte det fornødne bygningstømmer skaffes langvejs fra og betales i dyre domme. I dette område finder man nu kun få og spredte rester af det oprindelige bindingsværk, ofte indkapslet i en senere murstensvæg. Tømmermanglen bevirkede, at nordfriserne meget tidligt efter hollandsk forbillede begyndte at bygge huse af brændte lersten. I begyndelsen udmurede man blot vægtavlene og lod stolperne blive stående, men snart gik man over til at bygge egentlige grundmurede huse. I de nordfrisiske kystegne blev der anvendt teglsten i stor udstrækning ved genopbygningen efter stormfloden i 1634, og i løbet af 1700-årene trængte den nye teknik frem langs den slesvigske vestkyst til enen omkring Ribe og nåede også over til Østslesvig. I årene efter 1800 fortsatte teglbrændingen sit sejrstog langs den jyske vestkyst fra Kongeåen til Limfjorden.

Fremstillingen af teglstenene var husflid, og teglovne fandtes ved de fleste landsbyer i det sydvestlige Jylland. Leret til stenene blev kørt hjem om efteråret og skulle ligge vinteren over, før det var tjenligt til brug. Ud på forsommeren gik man i gang med at ælte leret med et par heste og „stryge“

Udskud i et højremshus i Jerup ved Frederikshavn. Til højre på billedet ses højremstolperne med de gennemstukne bjælkers fremspringende hoveder. De bærer højremmen eller sideåsen, og fra den fører stikspær ned til den lave ydermur til venstre på billedet. Højremstolperne står godt beskyttede inde i huset; kun foran stuerne mangler det smalle sideskib. Derimod findes det i køkken- og bryggersfagene, som ses på billedet. Her har man klaret sig med lyset fra et lille lavtsiddende vindue. H. Zangenberg fot. 1927. Nationalmuseet.

Tækning af et bindingsværkshus på Vestfyn. Tækkemændene arbejder dels fra et stillads, dels på små tækkestole, som kan stikkes fast i taget. B. Stoklund fot. 1956. Nationalmuseet.

stenene i en form af træ. De våde sten blev sat til tørring i laden og siden, når afgrøderne skulle i hus, flyttet ud i en port, til man om efteråret fik stunder til at tænke på brændingen. De små ovne kunne tage 4–6000 sten, og ofte var to gårdmænd sammen om at brænde en ovnfuld. Ovnene skulle brænde i flere døgn og passes omhyggeligt dag såvel som nat. Om aftenen samledes gamle og unge i det overdækkede rum foran ovnen. Der blev sunget viser, sagt vittigheder og fortalt historier, og medbragte kartofler blev stegt i de udragede gløder fra ovnen. Også den kalk, der brugtes ved opmuringen, kunne være hjemmebrændt. Den kaldtes „skælkalk“, fordi den blev lavet af muslingeskaller, og den var et meget stærkt bindemiddel.

Suler og højrem

Det er huse med tagbærende vægstolper og spærttag, der dominerer blandt vore gamle bondegårde, men enerådende er de ikke. I enkelte egne kan man, som nævnt, finde hustyper, hvis rødder rækker helt tilbage til oldtiden. Det er sule- og højremshusene eller med en fællesbetegnelse: åshusene. De kaldes

Gård med tangtag på Læsø. Tangtagene kan være flere hundrede år gamle og er grobund for en frodig vegetation. K. Uldall fot. 1934. Nationalmuseet.

således, fordi taget bæres af et eller flere vandrette tømmerstykker, åse. Sulehusene har kun én ås i rygningen, og den bæres af en række høje stolper, suler, som er rejst på række midt gennem bygningen. Sulekonstruktionen synes som nævnt tidligere at have haft en større udbredelse, men har i det sidste århundrede kun været kendt i Hardsyssel, Salling, Viborgeggen, Bjerge herred i Østjylland, på øerne Endelave og Hjarnø samt på Fyn. Det sidste sted holdt den gamle byggemåde sig længst, og fynboerne har endnu i 1800-årene opført enkelte huse med denne konstruktion. Sulehuse findes nu kun på Nord- og Vestfyn, men tidligere var de udbredt over hele øen.

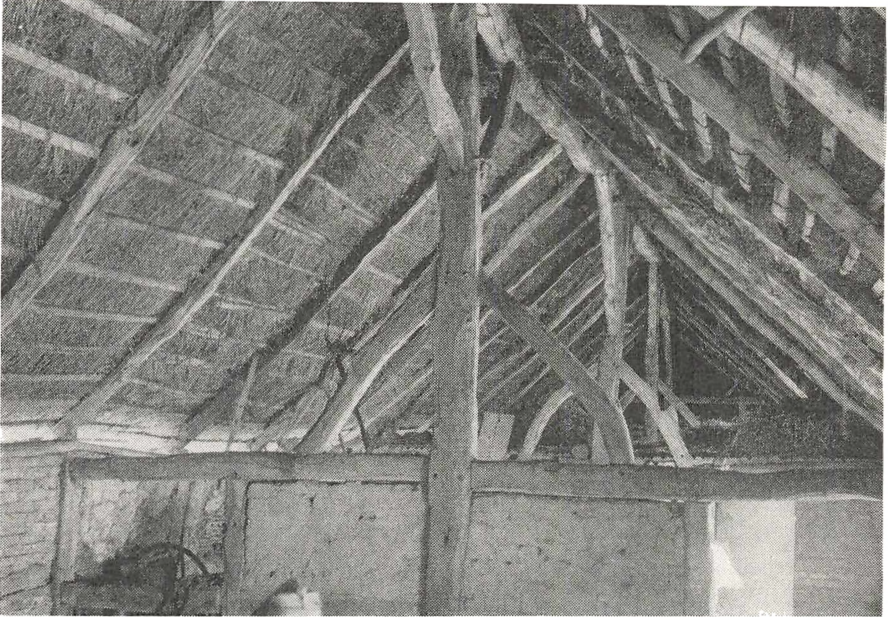
I de ældste gårde er såvel ind- som udhuse bygget med suler, men i senere tid har man mest anvendt dem i laderne. Sulerne sættes i reglen i skillerummene, hvor de ikke står i vejen. Afstanden mellem dem behøver nemlig ikke at være ens, ligesom der ikke nødvendigvis skal være korrespondance mellem sulerne og ydervæggens stolper. De fynske sulehuse er dog i reglen lige så regelmæssigt opbygget som de almindelige bindingsværkshuse, fordi man har forbundet suler og vægstolper med en stabiliserende tværbjælke. Man kan ofte

Udlængerne til en bulbygget gård i Ørby ved Haderslev. Vægfelterne mellem de lodrette stolper er lukket med brede planker af eg. Ældre fotografi i Nationalmuseet.

se udvendig på en bygning, at den skjuler suler i sit indre, idet vægstolperne i de fag, hvor der er suler, har lange skråstivere på begge sider. Lejet til rygåsen i sulens øverste ende dannes enten af en naturgroet tveje eller af en klampe, som er slået på siden af sulen. I stedet for spær har sulehusene såkaldte hængeltræer. De hænger med en krog eller trænagle over åsen.

Det er karakteristisk for de fynske sulehuse, at sulerne har en solid afstivning på tværs af bygningen. I de ældste huse er det to lange krogede skråbånd, som fra den øverste del af sulen løber ned til tværbjælken og videre ud til vægstolperne. Disse skråbånd er bladet fast, mens de lidt yngre huse har korte, tappede skråbånd, som blot går fra bjælke til sule. I husets længderetning kan der være skråbånd fra sule til rygås. Den omhyggelige afstivning af sulerne savnes i de fleste andre områder, hvor denne byggemåde har været kendt. Dog kan man i Nordvestjylland finde en afstivning, som minder meget om den ældste fynske. I Salling og på Viborgeggen findes foruden de almindelige suler også en anden form, som kaldes stritsuler. Det er to skråtillede stolper, som i den øverste ende er samlet i et kryds, som danner leje for rygåsen. Strit-

Det indre af en sulebygget lade i Kærby på Nordfyn. Sulerne bærer den lange ås under tagryggen og er afstivet med krogede skråbånd. H. Zangenberg fot. 1924. Nationalmuseet.

sulerne kan optræde alene, men i reglen er det sådan, at der er enkeltsuler i hvert andet og stritsuler i hvert andet fag, hvorved bygningen får en del af den stabilitet, som i de fynske huse opnås ved rigelig brug af skråbånd.

Højremshusene forekommer i nyere tid kun i Vendsyssel, Thy, det nordlige Vestjylland og i Nordfrisland. Taget bæres ligesom i jernalderhusene af to rækker indre stolper, højremben, som hver bærer en ås eller højrem. De egentlige spær står på højremmene, men herfra er der ført stikspær ud til de lave ydervægge. Disse vægge, som ikke skal bære tagkonstruktionen, kan være ganske let bygget, og man opnår ved denne byggemåde, at husets hovedkonstruktion står godt beskyttet inde i bygningen, en fordel som i det barske, nordvestjyske klima sikkert har spillet en rolle for den seje vedhængen ved højremskonstruktionen. Højremsfagene er betydeligt længere end de almindelige bindingsværksfag, men størrelsen kan iøvrigt variere i samme bygning, fordi man med forkærlighed placerer højremsstolperne i skillerrummene. I udhusene er der i reglen lave sideskibe eller udskud hele vejen i begge langsider, mens stuehusene mangler udskud foran stuerne i sydsiden, således at det

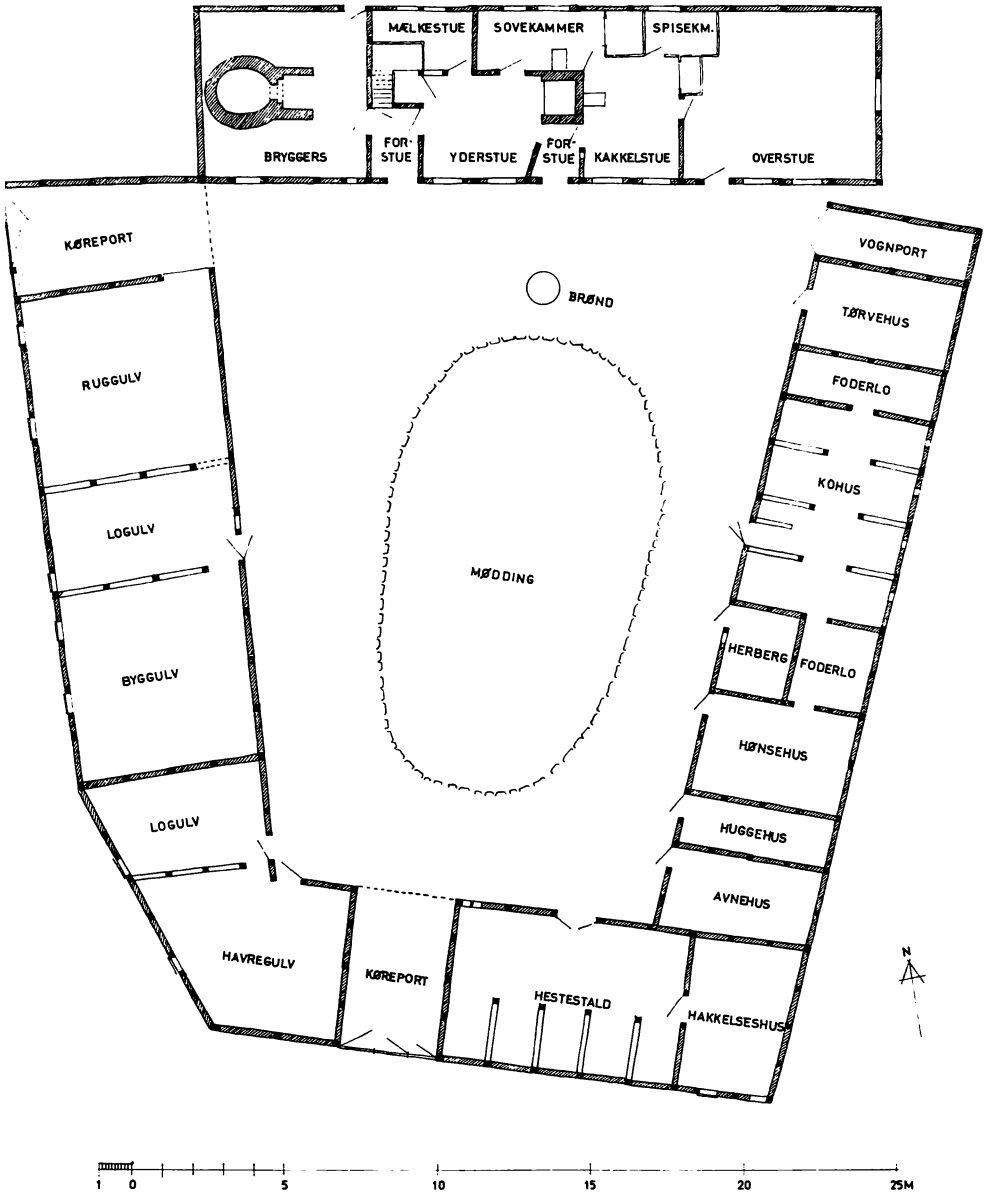
bliver muligt at indsætte vinduer af normal størrelse i væggen. Det lange udskud i nordsiden af stuehuset udnyttes til alkover og diverse smårum til opbevaring af brændsel, husgeråd o. l.

Den firlængede bondegård

Den firlængede gård anses med rette for den typiske, danske bondegård i nyere tid, men også på dette punkt gør egnsforskellene sig stærkt gældende. Selv de firlængede gårde kan være indrettet og udnyttet på ret forskellig måde. Det vil føre for vidt at komme ind på alle de lokale særtræk. I stedet vil vi vælge at beskrive en typisk repræsentant for den firlængede gård og med den som udgangspunkt gøre opmærksom på de vigtigste af de andre planløsninger. Vi har valgt gården, som ses på grundplanen side 51. Den lå i sin tid i True ved Århus og var fæstegård under præsten i Brabrand, men er nu flyttet til Frilandsmuseet i Sorgenfri. To porte, en gadeport og en tofteport, begge forsynet med døre til gående, fører ind på den store gårdsplads, der har form af en uregelmæssig firkant. De fire længer lukker sig tæt om gårdspladsen; kun i nordøsthjørnet er der en lille slippe mellem længerne.

Lader man blikket løbe rundt på de fire ensartede længer, vil man være tilbøjelig til at tro, at hele gården er opført på én gang. Det er imidlertid ikke tilfældet; en nærmere undersøgelse af konstruktionen og tømmerets nummerering afslører, at gården oprindeligt har bestået af tre fritliggende, ret korte længer, som i flere omgange er udvidet, indtil de tilsidst mødtes i hjørnerne og lukkede sig helt om gårdspladsen. Dette træk er ikke noget specielt for Truegården. Undersøger man andre af vore firlængede gårde, vil man ofte konstatere, at de først gennem en række tilbygninger har fået deres nuværende helt lukkede form. Bindingsværket er en art elementbyggeri, som gør det muligt at føje et eller flere fag til, når øget pladsbehov gør sig gældende, uden at bygningernes helhedspræg ændres.

Gårdspladsen er brolagt med kampesten og domineres af det store møddingssted, som ligger i betænkelig nærhed af brønden. På den lune lukkede gårdsplads kunne man stå med udendørs arbejde, fjerkræet kunne rende rundt og skrabe i møddingen, og køerne kunne slippe ud af stalden til vandning ved brønden. Så godt som alle døre og de fleste vinduer vender ind mod gårdspladsen; gården vender så at sige ryggen til omverdenen, og når de to porte om aftenen var blevet forsvarligt stængt, var man sikker for tyve og ransmænd. Omtrent på samme måde er gårdspladsen indrettet og

Plan af gård fra Trøe ved Århus, nu flyttet til Frilandsmuseet i Sorgenfri.
Tegnet 1958 af Ester Andersen efter opmåling af H. Zangenberg.

udnyttet i de fleste egne af landet. En undtagelse er dog Vestslesvig og den sydlige del af Vestjylland. Her finder man indgangen til stuehuset på gårdens yderside, og de fleste af vinduerne vender udefter, ikke ind mod gårdspladsen. Møddingen er anbragt uden for gården, og køerne skal ikke først over gårdspladsen, når de skal lukkes ud. Her har gårdspladsen altså ikke de samme funktioner som i det øvrige land, og den kan derfor i Vestslesvig være skrumpet ind til en åbning på kun nogle få meters længde og bredde mellem længerne.

Kostalden finder vi i Truegårdens østlænge. Den er et mørkt og skum-melt rum, hvor køerne står i to rækker, to i hver bås, med hovederne op til ydervæggene. Fodergang findes ikke, og man måtte derfor gå op mellem kreaturerne, når man skulle give dem det foder, der var tilberedt i den tilstødende foderlo. Ved siden af foderloen findes karlens kammer, herberget, spartansk udstyret med seng og kiste. Det var ganske almindeligt i forrige århundrede, at karlen og drengen sov i staldlængen, således at de kunne have lidt opsyn med besætningen om natten. Tidligere har det dog mange steder været skik og brug, at de sov sammen med familien i dagligstuen. Mod syd følger hønsehuset og det vigtige huggehus, værkstedet, hvor en stor del af gårdens fornødenhed af simple brugsting blev fremstillet. Nord for kostalden er der tørvehus til gårdens brændsel og vognport til vogn, slæde og markredskaber.

Hestestalden er indrettet i sydlængen, og ved siden af den er et såkaldt hak-kelsehus, hvor halmfoderet blev skåret til hakkelse til hestene på en skærekiste. Resten af sydlængen og hele vestlængen er lade. Laden er med skille-vægge delt op i korgulve og loer. I gulvene blev kornnegene anbragt, når høsten kørtes i hus; der var et rum til hver kornsort: ruggulv, havregulv og byggulv. På loerne blev kornet tærsket med plejl og rensat med kasteskovl. Det rensede korn blev båret op på stuehusloftet, mens avnerne blev anbragt i et avnehus sydligst i østlængen. Lader af den type var tidligere almindelige på de fleste gårde. Man kunne ikke køre ind med afgrøderne, men måtte enten forke kornet ind gennem luger i tagkvistene eller vælte læsset af udenfor og bære negene ind gennem ladedøren. Først i forrige århundrede blev det almindeligt med køreloer, hvor man kunne køre ind med kornlæsset. På øerne indrettede man gerne en eller flere køreloer på tværs af længen med porte til begge sider, mens man i Jylland yndede de såkaldte agerumlader, hvor køreloen ligger i ladens ene langside. Det er en bygningstype,

som har gammel hævde på de jyske herregårde, og som derfra i forrige århundrede spreder sig til de almindelige bondegårde.

Mod nord ligger Truegårdens stuehus. Da vinduerne skal vende mod syd og ud mod gårdspladsen, placeres stuehuset næsten altid som nordlænge i gårde af den type, mens stuehuset derimod i de sydvestjyske gårde lægges som sydlænge. Hele tre døre fører fra gårdspladsen ind i stuehuset. Vælger man den vestligste, som er den daglige indgang, kommer man ind i en lille forstue og derfra til venstre ind i bryggerset, som domineres af en stor skorsten med åbent ildsted, bageovn og gruekedel. På den anden side af forstuen ligger den såkaldte yderstue, som både er beboernes daglige opholdsrum og husets køkken. Ved stuens ene væg findes en skorsten med åbent ildsted, hvor maden blev lavet. Disse to rum, bryggerset og yderstuen, forsynede med hver sin skorsten, er karakteristiske for den hustype, man finder i det sydlige Jylland og på Fyn. Man har kaldt disse huse kaminhuse, fordi den daglige stue her har beholdt det åbne ildsted i form af en kamin ved den ene skillevæg.

På Sjælland hersker derimod ovnhuset, som er karakteristisk ved at have et særligt køkken, egentlig blot en vældig åben skorsten, som husmoderen kan stå inde i, når hun skal lave mad. Køkkenet er altid placeret i eller bag ved forstuen, og dagligstuen opvarmes af en bilæggerovn, som man fyrer i ude fra køkkenet. Ovnhuset findes desuden på Lolland-Falster, på Bornholm og i det nordlige Jylland, men det kan i Jylland ofte være svært at afgøre, hvilken af de to nævnte hustyper man står overfor. Udviklingen har nemlig medført, at indretningen af de to slags huse er blevet næsten den samme. I ovnhuset løsriver køkkenet fra den nære sammenhæng med forstuen, mens der i kaminhuset udskilles et særligt køkken ved siden af dagligstuen eller yderstuen, således at den må opvarmes med en bilæggerovn ligesom ovnhusets stue. Et særligt sjællandsk-skånsk træk er det, at stuehuset kun har én skorsten, hvor omkring madlavningsildsted, bageovn, gruekedel etc. er samlet, mens stuehusene i andre egne næsten altid har to skorstene, én til daglig madlavning og én til brug ved brygning, bægning o. l. Denne koncentration af ildstederne er dog ikke noget gammelt træk; den finder sted i årene omkring 1700. Før den tid lå ildstederne hver for sig og var kun forsynet med et primitivt røgfang, men da man begynder at opføre regulære skorstene, foretrækker man at samle ildstederne på ét sted, da det mindskede brandfaren.

Ved nordvæggen i Truegårdens yderstue har der oprindeligt været alkover, men ved en ombygning engang i 1800-årene blev der i stedet indrettet et særligt sovekammer, og ved siden af det et lille mælkekammer. I den resterende del af længen findes endnu to stuer: kakkelsestuen og overstuen. Overstuen er møbleret med kister og skabe til opbevaring af tekstiler samt en gæsteseng. Denne stue kan ikke opvarmes, og den blev aldrig brugt til daglig, men ved festlige lejligheder trådte man dansen der. En sådan stue, som andre steder kaldes storstue eller øverstestue, finder man i næsten alle gamle gårde. Et mere usædvanligt træk er kakkelsestuen. Den fungerede om sommeren som en finere stue, hvor man kunne byde fremmede besøgende ind, men om vinteren var den familiens daglige opholdsrum. Vindovnen eller kakkelsestuen, som har givet stuen navn, gav nemlig betydelig bedre varme end det åbne ildsted i yderstuen. Stuer af den type vandt indpas i Slesvig allerede i 1500-årene under navnet dørn og bredte sig senere nordpå i Jylland og over til Fyn. Også uden for dette område kan man finde gårdstuehuse, som er udstyret med flere stuer end de to traditionelle, dagligstuen og storstuen. Mest imponerende er nok rækken af stuer i de større bornholmske gårde. Her var lillestuen ved siden af køkkenet ofte forbeholdt tjenestefolkene, mens gård-ejeren og hans kone holdt til i storstuen, som altså på Bornholm var et dagligt opholdsrum. Derefter fulgte melsalen, som kun blev benyttet ved særlige lejligheder, og endelig fulgte yderst ved gavlen salen, som svarer til andre egnenes storstue. Den ligger ofte højt med en stensat kælder under, og dens andet navn, loftet, minder om, at den er beslægtet med de toetages lofthouse, som i middelalderen fandtes på en del af de større gårde.

Andre gårdtyper

Det er ikke overalt i landet de firlængede gårde, der dominerer landskabsbilledet. I Thy og dele af Vendsyssel, på Mors samt i Skodborg og Vandfuld herreder i Ringkøbing amt består mange af gårdene kun af to længer. De to længer ligger parallelt, begge med gavlene i øst og vest, hvorfor man har kaldt denne type parallelgården. Den ene længe indeholder boligen, og i den anden findes mod vest laden og mod øst stalden. Enlængede gårde eller gårde, som domineres af en lang hovedlænge, finder man navnlig på Ærø og et par af de sydfynske øer samt på Als og Sundeved og i Angel. Kun på Lyø er den enlængede form helt gennemført, også for de større gårdes vedkommende. Det hænger antagelig sammen med, at man kun i begrænset omfang

Gård i Guderup på Als. Til venstre skimtes det gamle, grundmurede stuehus. På den anden side af gårdspladsen ligger bagehus, svinehus og en træklædt lade, en såkaldt hjælm. H. Rasmussen fot. 1950. Nationalmuseet.

har ladeplads, men i stedet sætter det meste af afgrøderne i stak ved gården. Den alsiske gårds hovedbygning er et langt, bredt bindingsværkshus, som har beboelse i den ene og stald i den anden ende. Boligen og stalden er adskilt af en forstue, framgulvet, som går tværs gennem længen med døre til begge sider. Til Alsgården hører imidlertid også andre bygninger, som i reglen er ret spredt og uregelmæssigt placeret. Det drejer sig først og fremmest om en eller flere lader, som enten er opført i bindingsværk eller består af en tømmerkonstruktion, beklædt med lodrette brædder. Lader af den sidstnævnte type kaldes hjælme og har været kendt på Als i hvert fald siden 1600.

Den frisiske gård, som hersker i Vestslesvig, minder i anlæg og indretning om den alsiske. Også her finder man en lang længe, som deles i stald og stuehus af en tværgående forstue, men iøvrigt kan gårdenes form og længetal variere meget. Man træffer firlængede gårde med en lille gårdsplads som den sydvestjyske, men de fleste anlæg er dog tolængede med længerne sam-

menbygget i vinkel, T-form eller Γ -form. I den sidste variant er de to længer parallelforskudt og forbundet med en kort tværlænge.

De enkleste og måske mest oprindelige gårdtyper kan man finde på de frisiske øer. Her forekommer træklædte lader, som minder om de alsiske, men de er af sen dato, og tidligere har man sat alle afgrøder i hæs eller stakhjælm. Meget tyder på, at de nævnte syddanske og frisiske gårdtyper alle hører hjemme i et gammelt hæssætningsområde, som har en større udbredelse langs Nordsøens kyster, og at deres langhuse med bolig og stald under samme tag kan repræsentere en ubrudt tradition fra jernalderhuset. Disse gårdtypers udviklingshistorie og deres forhold til gårdene i det øvrige Danmark, hvor ladekulturen har gammel hævd, er dog langtfra klarlagt endnu.

Syd for den dansk-frisiske gårds område finder man to mærkelige og fremmedartede gårdtyper: den saksiske gård og haubargen. Den saksiske gård er udbredt i det meste af Holsten og har vundet indpas i den sydligste del af Slesvig. Dens vigtigste bygning er et stort bredt hus med indkørsel gennem en port i gavlen. Det meste af huset er ét stort rum, der i midten fungerer som vognport og tærskelo. Langs siderne er der båse til køer og heste, og i den ene ende er beboernes daglige opholdssted omkring det åbne ildsted på gulvet. Afgrøderne anbringes på et stængeloft over rummet. Til dette store rum, dielen, er senere føjet et par finere stuer ved den ene gavl. Sakserhuset har ligesom højremsbygningerne to indre rækker af tagbærende stolper. Det kan ligesom det syddansk-frisiske langhus være en direkte efterkommer af jernalderhuset, men i så fald har udviklingen her fulgt helt andre veje.

Haubargen er enerådende på halvøen Ejdersted, men forekommer også spredt andre steder i Nordfrisland. Typen er udviklet i Holland, men den vandt indpas på Ejdersted allerede omkring 1600. Gården består af ét stort, næsten kvadratisk hus under et vældigt, pyramideformet tag, som bæres af fire, høje stolper inde i bygningen. Det tårnhøje rum mellem de fire stolper, den såkaldte firkant, udnyttes som lade, mens bolig, stalde og lo optager pladsen uden om firkanten. Hvorledes denne mærkelige gårdform er opstået, er ikke helt klarlagt, men udgangspunktet synes at være et langhus med bolig og stald samt en stakhjælm. På grund af en kraftig udvidet kornproduktion udvikles denne stakhjælm i Holland til en vældig lade, som gradvis trækker de øvrige udhuse ind under sit tag. Stuehuset bliver længe liggende som en beskeden tilbygning til det store udhus, men tilsidst trækkes også dette ind under det fælles tag, og haubargen fremtræder i fuldt udviklet form.

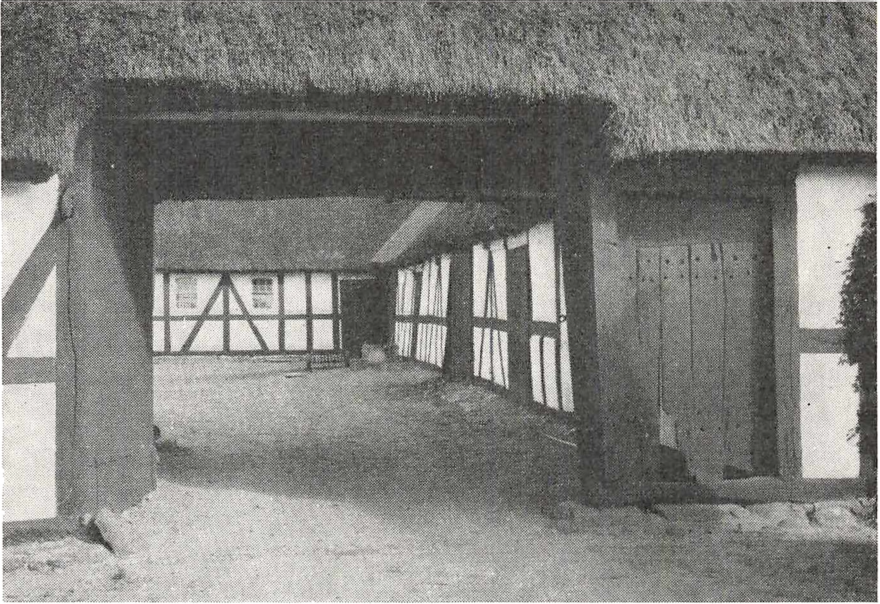
Gammel, grundmuret gård i Sdr. Sejerslev på Tønder-egnen. Den lange hovedlænge rummer både stuehus og stald. Bagved ligger laden, hvis stråtag skimtes til højre. Ældre fotografi i Nationalmuseet.

Reformtidens byggeri

Fællesskabets ophævelse og udskiftningen i slutningen af 1700-årene satte gang i en betydelig byggeaktivitet, men medførte kun i ringe grad nyheder på byggeriets område. Der blev stadig bygget traditionelt og med brug af lokale byggematerialer. Det var i dette tidsrum, mange af de firlængede gårde fik tilbygninger i hjørnerne og nåede deres helt lukkede form. De gårde, som med eller oftere mod beboernes vilje, blev flyttet ud af den gamle landsby til et sted i bymarken, måtte, hvis de gamle længer var for medtagne, bygges helt af nyt, men i reglen blev den nye gård ikke så meget forskellig fra den gamle, for man holdt sig stadig til den teknik og det planskema, som de foregående generationer havde brugt. Hvis den gamle gårds tømmer var i nogen-

lunde stand, kunne man simpelthen bryde længerne ned og genopføre dem på den nye byggeplads. Det lod sig forholdsvis let gøre med en bindingsværksbygning, men var naturligvis alligevel bekosteligt og tidsrøvende. Nærmere og billigere havde det været, om man kunne flytte gården uden at skille den ad i alle dens bestanddele. Noget i den retning er faktisk blevet praktiseret, i hvert fald ved nogle udflytninger et par steder i Jylland. Fremgangsmåden var den, at man først slog vægge, ovn og skorsten ned og derpå frigjorde et parti på 8 fag af længen ved at oversave lægter og remme. De 8 fag blev forsvarligt afstivet og derpå stemmet i vejret ved hjælp af donkrafte, således at der kunne køres vogne ind under fodremmene. Der skulle være 4 par hjul under hver langside. Det hele blev surret godt sammen, og 4–6 heste spændtes for i hver side. Man kunne nu bringe huset, hvorhen man ønskede det, blot man ikke skulle gennem hulveje eller foretage skarpe drejninger. Professor Begtrup, som har beskrevet metoden i 1810, anbefaler den varmt, fordi man derved kan spare både tid og penge. Man undgik f. eks. at lægge nyt loft og tag, og det, som bonden ellers skulle bruge en hel sommer til, kunne han på den måde klare på 14 dage.

Selvom de fleste huse blev bygget på traditionel måde, så blev der dog også på landboreformernes tid eksperimenteret med nye metoder. Man ønskede at begrænse træforbruget og at nå frem til et mere økonomisk byggeri og agiterede derfor bl. a. for opførelse af grundmurede huse i stedet for bindingsværk. De samme bestræbelser lå bag interessen for den såkaldte pisé-teknik. Et pisé-hus har massive vægge af ler uden tømmerkonstruktion. Væggene bygges op på den måde, at man stamper det let fugtige ler sammen i en slags kasse, som kan flyttes højere op, efterhånden som arbejdet skrider frem. Franske forfattere beskrev denne økonomiske byggemåde, som havde gammel hævd i visse egne af Frankrig, og spredte derved kendskabet til den til andre lande i Europa. 1796 kom i dansk oversættelse en bog om „kunsten at bygge bekvemme og uforbrændelige huse af stampet ler“, og samme år sendte rentekammeret en mand til Holsten, for at han skulle sætte sig ind i metoden. Dens fordele var, foruden de allerede nævnte, at husene var bedre isolerede end bindingsværkshusene og dertil „uforbrændelige“. Fremskridtsvenlige godsejere tog ideen op, og i de følgende år blev der bygget adskillige lerstampede huse i Danmark. Indtil 1870 blev der bygget ialt ca. 4000 huse i den nye teknik, men heraf ligger de 3/4 i Nordsjælland og på Københavns-egnen.

Kig gennem porten ind på gårdspladsen i en firlænget gård i Hjorte på Vestfyn. De lange skrånede røber, at længerne er bygget med suler. N. Amstrup fot. 1959. Nationalmuseet.

Også gårdenes indretning interesserede reformatidens skribenter, men de fleste forslag til nye grundplaner var ret traditionelle. Præsten L. M. Wedel tegnede således 1794 udkast til en firlænget gård, som i hovedtrækkene følger det sædvanlige skema. Den har dog adskillige rum, som måtte undværes i den almindelige bondegård, således borgestue til folkene, børnekammer og skriverstue, og det viser, at han har haft et ganske stort brug i tankerne. Stuehuset er rykket lidt bort fra udhusene af hensyn til brandfaren, og brønd og mødding er flyttet fra den lukkede gårdsplads til hver sin indhegnede plads uden for det firlængede anlæg, altsammen forbedringer, som i nogen grad blev gennemført i det følgende århundrede. I forlængelse af den stærke indflydelse fra holstensk landbrug må man se tidens interesse for den saksiske gårdstype, hvis enkle og praktiske indretning tiltalte reformvennerne. Under godset Valdemarslot på Tåsinge blev der således bygget nogle gårde, som havde saksergården som direkte forbillede. Holstens inspiration mærkes også i de udflyttergårde, som Johan Lange til Rødkilde på Fyn lod opføre mellem 1780 og 1790. De bestod af to længer, sammenbygget i vinkel: et

stuehus af normal bredde og en bredere udhuslænge, som rummede stald, lo og lade med køreport i gavlen.

Den nye tid

Statsbankerotten og landbrugskrisen, som fulgte i kølvandet på krigen 1807—14, betød et alvorligt afbræk for den udvikling, der var sat igang inden for landbruget, og også byggeriet på landet stagnerede i disse første årtier af forrige århundrede. Først efter 1840 kom der atter gang i udviklingen, og i de gårde og huse, som nu opføres, mærker man for alvor et tidehverv. Det betyder dog ikke, at man overalt og på alle områder brød med de gamle traditioner. Mange steder, navnlig i de skovrige områder, hvor bindingsværket i 1700-årene havde nået sin rigeste udvikling, holdt man mere eller mindre fast ved denne byggemåde til et godt stykke efter midten af århundredet. Men disse unge bindingsværkshuse har dog et noget andet præg end de foregående århundreders bygninger. Husene er nu ofte bygget af fyr, og tømmer skeletet er derfor mere regelmæssigt og stift; man ser sjældent de krogede og uregelmæssige tømmerstykker, som er så karakteristiske for det ældre egebindingværk. På tømmerets spinklere dimensioner mærker man, at der skal spares på træet, men af dekorative hensyn bruger man stadig godt med fyldtømmer i facaderne. De klinede vægge er forsvundet og erstattet af soltørrede eller brændte lersten. Husene gøres også højere og bredere nu, og det sker, at stuehuset midtpå forsynes med en kvist, som gør det muligt at indrette kamre i en del af loftetagen. Bjælkerne, som tidligere blev tappet gennem stolperne, lægges nu oven på remmen, således at man får højere til loftet i stuerne. De nye bindingsværksgårde smitter i stor udstrækning af på de gamle. Har man ikke råd til at bygge nyt, så kan man måske klare en ombygning af det gamle stuehus, så det bliver mere tidssvarende. De gennemstukne bjælker fjernes, taphullerne i stolperne plomberes, og et nyt bjælkelag lægges oven på remmen. Eventuelt øges pladsen ved, at man føjer en tilbygning, et korshus, til den gamle længe.

Stuehusenes større bredde hænger sammen med, at man nu i højere grad deler bygningen op med skillerum på langs. I de gamle huse havde de fleste rum hele bygningens bredde; nu får man i stedet to rækker rum, som så til gengæld er lidt mindre end de gamle. I Sønderjylland kan en sådan opdeling af længen på langs spores allerede omkring 1600, men her er de gamle huse også betydeligt bredere end andre steder. I det øvrige land møder man først

På denne gård i Skamstrup på Vestsjælland er møddingen flyttet fra gårdspladsen og placeret bagved gården, hvor der desuden er tumleplads for fjerkræet og oplagsplads for alskens skrammel. Maleri af Viggo Pedersen 1879 i privateje.

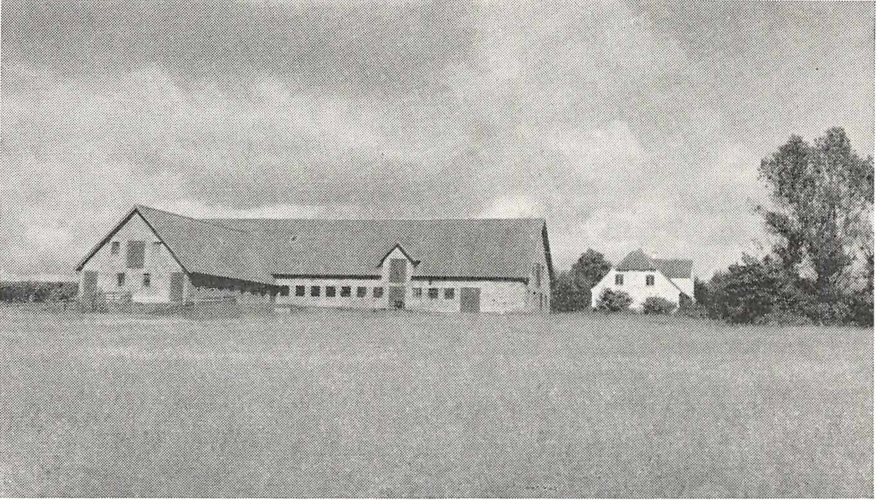
dette fænomen i løbet af 1800-årene. Blandt de nye rum i boligen må man navnlig nævne sovekammeret. Mens man tidligere sov i selve opholdsstuen i alkover eller omhængssenge, som i reglen var anbragt ved nordvæggen, så skil-ler man nu et særligt kammer fra til dette formål ved siden af dagligstuen, så-ledes som vi har set det i Truegården. Det rum, som længst beholder hele byg-ningens bredde, er storstuen, for her skulle være god plads, når man skulle danse. Der er dog en vis tilbøjelighed til at lade gæstesengen afløse af et sær-ligt gæstekammer ved siden af storstuen.

Vort ældste materiale til husbygning, kampestenene, fik omkring midten af århundredet en kortvarig renæssance. Årsagen var vel tildels, at det var et billigt materiale; man behøvede blot at gribe til de mængder af marksten, som gennem generationer var blevet samlet af agrene og lagt op som sten-diger. Til Vendsyssel kom der hallandske stenhuggere, som drog rundt fra sogn til sogn og huggede marksten til for folk. Det var mest udhuse, der blev bygget på den måde, men også enkelte beboelseshuse. Nogle steder kan man endog finde sene bindingsværkshuse, hvor gavlene er udmurede med tilhugne marksten. Et hus med kampestensvægge, muret op i cement, kunne synes bygget for evigheden, men desværre blev de fleste af disse huse hurtigt

forældede, for de viste sig at være fugtige, kolde og usunde. Så var man i det lange løb bedre tjent med at bygge murstenshuse, og disse bygninger var da også århundredet igennem på langsom, men sikker fremmarch overalt. Tidligst og kraftigst slog de som nævnt igennem i Vestjylland, hvor man dels byggede nye, grundmurede gårde, dels ombyggede gamle udlænger ved at undermure dem, d. v. s. man skiftede bindingsværksvæggene ud med grundmur uden iøvrigt at ændre noget ved bygningerne. Ofte sparede man ved i første omgang kun at undermure de mest udsatte partier, sydfacaden og vestgavlen. Længere østpå var det navnlig sjællænderne, der tog den nye teknik op, og også her blev gamle udlænger i stort tal undermuret, fordi man manglede det nødvendige materiale til at reparere bindingsværket med. Mens vestjyderne langt op i århundredet blev ved med at brænde teglsten selv, så fik bønderne dem andre steder i landet fra et af de mange teglværker, der omkring midten af århundredet voksede frem på steder, hvor det nødvendige ler var til rådighed.

I de ældre grundmurshuse mærker man en mere bevidst tilegnelse af samtidens arkitektoniske virkemidler, end man tidligere har kunnet spore i det landlige byggeri. Det gælder ikke mindst de vestjyske stuehuse, hvor klassicismens formelementer er anvendt med beherskelse og smag. I dette område møder man omkring århundredets midte de første bygmestre, som træder ud af anonymitetens mørke og giver sig til kende med personligt udformede bygværker. Den mest kendte er bygmester Peder Holdensen, som virkede fra ca. 1840 til 1874 i egnen mellem Kolding og Esbjerg, hvor han opførte en lang række bygninger, som spænder lige fra præstegårde til husmandssteder. Facaderne på hans stuehuse er bygget symmetrisk op omkring indgangsdøren, som flankeres af pilastre og krones af en gavltrekant. Det er karakteristisk for hovedparten af de ældre murstenshuse, at de nok repræsenterer en ny byggeteknik, men ikke betyder noget brud med de gamle traditioner inden for husbyggeriet. Man foretrak stadig det lave stråttækte længehus med den regelmæssige faginddeling, og de grundmurede huse lod sig derfor uden vanskelighed indpasse i det eksisterende milieu og kulturlandskab.

Først med byggeriet i slutningen af forrige og begyndelsen af dette århundrede blev der for alvor brudt med de gamle traditioner. Baggrunden for den nye byggeaktivitet er de gode tider for landbruget, som fulgte efter produktionsomlægningen i 1880'erne, og forklaringen på den karakter, som nybyggeriet fik, finder man for en stor del i stationsbyerne. De nye stationsbyer,

Denne gård i Nr. Broby på Fyn fik i 1862 et nyt grundmuret stuehus med tagkvist og værelser i loftetagen. I nyeste tid er gårdens gamle udlænger blevet afløst af et stort moderne udhus, som nu får det hundredårige stuehus til at syne lille og beskedent. P. Michelsen fot. 1958. Nationalmuseet.

som voksede frem i takt med jernbanenettets udbygning, var hverken by eller land. Beboerne i disse småbyer stod så at sige med et ben i hver lejr og havde dermed muligheden for at blive kulturformidlere mellem købstad og bonde-land. Ad den vej overtog bønderne nu købstadens byggeskik i stilblandings- periode i en simplere og udvandet form. Deres nye stuehuse blev bygget i villastil med høj kælder, trappe og veranda. Husene fik fast tag, og facaderne blev pyntet med cementpudsede bånd, gesimser og anden dekoration. Vin- duerne blev gjort store og forskellige i formen, ofte med et buet stik over lysningen. De to nye billige materialer, cement og støbejern, gav uanede mu- ligheder for, at man kunne boltre sig med havehegn, kunstfærdige trapper, altaner og andre udslag af den honnette ambition. De ældre udhuse kunne i stor udstrækning stadig anvendes, for mekaniseringen havde endnu ikke taget fart, men der kom dog også nye udhustyper frem. Ved bygning af udhuse så man i reglen kun på, hvad der var praktisk uden at skele til æstetikken. La- der med trempel og paptag var billige og rummelige, men bestemt ikke nogen pryd for landskabet. Trempelhuset kom sydfra, men blev heldigvis kun taget i brug i begrænset omfang i Danmark. Derimod kan man i Sønderjylland,

hvor byggeskikken i begyndelsen af århundredet var stærkt tysk påvirket, finde mange beboelseshuse med høj trempel og lav tagrejsning.

Allerede omkring århundredskiftet var der arkitekter, som blev opmærksomme på landbyggeriets uheldige udvikling, og som vendte sig mod de ældre byggetraditioner som inspirationskilde. De foreslog nye landbygninger opført af teglsten med lave mure, små vinduer og stråtag — af æstetiske grunde, men vel ikke uden et stænk romantik. En lignende konservatisme, men i en moderat og ganske nøgtern form, har præget det arbejde, som foreningen Bedre Byggeskik har udført siden 1915, da den blev stiftet. Når den fik så stor betydning, skyldes det sikkert ikke mindst, at den ved siden af de æstetiske problemer også arbejdede på at nå frem til den mest praktiske og rationelle indretning, navnlig af udhusene. Foreningens arbejde blev støttet af landboorganisationerne, og der blev agiteret for dens synspunkter gennem tidsskrifter og ved foredrag og kurser. Den hustype, foreningen gik ind for, var enkel og traditionel: Rødstenshuse med regelmæssigt anbragte, smårudede vinduer, tegltag med høj rejsning og valmgavle. Alle ejendommens bygninger skulle så vidt muligt være af samme højde, og lader med trempel var banlyste. Foreningens bestræbelser bar i nogen grad frugt i bondegårdsbyggeriet, men navnlig satte den sit stempel på de mange statshusmandsbrug, som skød op rundt om i landet efter loven af 1919. Foreningen har en væsentlig del af æren for, at nogle af de værste vildskud blev holdt nede, og at den sidste menneskealders landbyggeri trods de voldsomme tekniske og sociale omvæltninger har bevaret en del af de værdier, som tusinde års erfaringer og byggetraditioner har skabt.

Bondens stue og arbejdsrum

Af HOLGER RASMUSSEN

Om bønderne på Løjtland ved Åbenrå fjord skriver professor R. Mejborg i 1890'erne: „De fineste gamle bøndergårde findes nord for Åbenrå i Løjt sogn, hvor det i slutningen af forrige århundrede var bleven skik, at enhver bonde-søn skulle fare nogle år til søs, og hvor de fleste mænd havde været viden om, før de slog sig til ro i deres hjemstavn. Hist og her i denne egn er der endnu gårde med malede dekorationer, som er 100 til 120 år gamle. I et sådant hus har enhver stue sin hovedfarve. Vindueskarmene samt rammestykkerne på døre, loft og vægge er ens i et og samme værelse, f. eks. kraprøde i vinterstuen, zinobergrønne i sommerstuen og ultramarinblå i storstuen; smalle guldlister forhøjer overalt de dybe, klare farvers virkning. Fyldingerne rundt om i stuerne er ofte malede som hvidt marmor med blegblå årer og rigt prydede med fine, brogede buketter, guirlander, ornamenten og figurer, der er udført således, at det hele ligner porcellænsmaleri. Hertil svarer indboet — — —“.

Om nybyggernes forhold i Sørig mose i Vendsyssel fortæller Anton Gaard-boe i 1870'erne: „I mosens rimmer dannede nybyggerne deres underjordiske boliger ved i de største at grave større eller mindre grave, omtrent 3 alen dybe, over hvilke der rejstes et simpelt spærværk af skovkvas, som tækkedes med tørv eller lyng . . . Hulerne blev i reglen gravede ind fra den østre side af en rimme, og blev yderste ende igen lukket med en tyk væg af tørv, hvori indgangen dannedes, og hvori også anbragtes nogle gamle vindues-ruder. Ved en væg af tørv blev en del af huset skilt fra den egentlige stue til ildsted, „stæges“. Kakkellovnen, ved hvilken blev muret et stykke væg af rå sten, var dannet enten af en gammel jerngryde eller af mursten. Selv senge-stederne lavedes af tørv, hvilket materiale også måtte tjene til fod under bor-det, hvis blad almindelig bestod af et par løse brædder. De meget fattige kolonister havde og har endnu i steden for sengeklæder blot nogle usle pjalter eller fåreskind“.

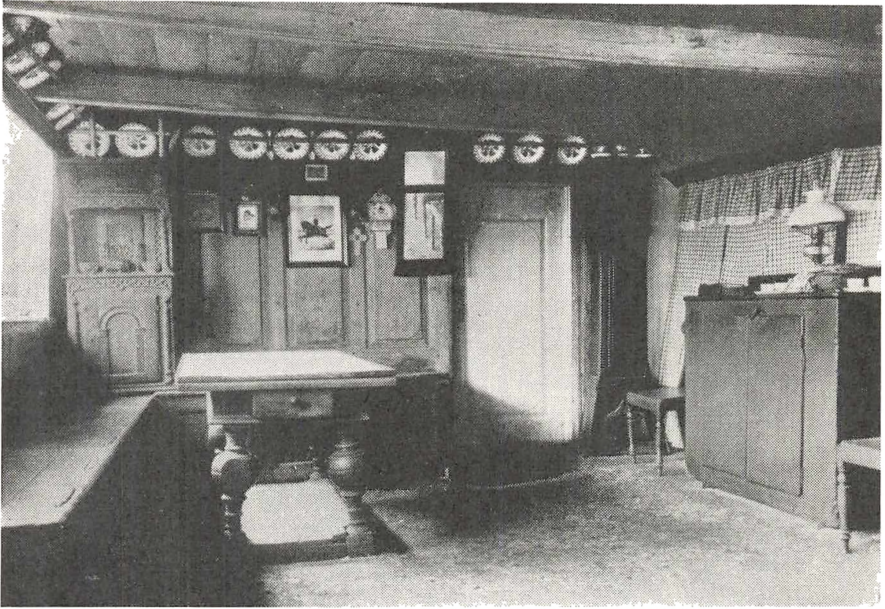
Nybyggerlivet i Tværsted er ikke noget enestående tilfælde. Mangen en hedeopdyrker måtte begynde under tilsvarende trange kår. Det fremgår med al ønskelig tydelighed af museumsforstander H. P. Hansens forfatterskab. Og

det er ikke bare et jysk fænomen. Fra Bornholm fortælles det, at der fandtes tarvelige bygninger for husmænd eller fiskere, hvor væggene dannedes af en forsvarlig klipperift eller kløft med tag af fladtørv lagt på stængetræer eller trægrene. I begyndelsen af 1830'erne stod en sådan i nærheden af Skagel-faldet i Åker sogn.

Hverken det helt tarvelige eller det helt velforsynede miljø giver sandheden om, hvordan bondestanden normalt havde indrettet sig. Hovedparten havde nok omgivelser af samme slags, som Niels Blicher beskriver ud fra kendskabet til sine sognebørn i Vium præstekald. Om bohave og besætning siger han, at de er temmelig ensformige: „Et par senge, enten aflukkede med fyrfjæle, eller hjemmegjort omhæng findes hos enhver gårdbeoer. Under to eller tre små vinduer, bestående hver af 12 eller 16 ruder, står et langt bord med to bænke. Desforuden haves i dagligstuen et par træstole, et par kister (en ligkiste, som findes i beredskab hos hver mand enten i- eller uberegnet), et eller to små hængeskabe, undertiden en dragkiste og hos de fleste et stueur i det mindste af træværk til en halv snes mark. For en snes år siden var det en sjældenhed her at se en jernkakkelovn. Man havde kun en slags kakkelovne, sammenklinede af et par snese dertil dannede og brændte sorte lerpotter, hvis bund vender ind i ovnen, og mundingen udad til værelset. Overdelen er ler klinet på nogle stykker jern. De giver stærk varme i værelset, men også stærk røg og støv og slemme dunster. Og, da de let og tit går i stykker, er de vanskelige og dyre at holde ved lige. Potterne koster 1 til 2 skilling stykket. I de sidste åringer er de mer og mer aflagte og nu haves i begge sogne omtrent lige mange jern- og lerkakkelovne. Fjælegulv træffer man ingensteds hos almuen, kun alle vegne lergulve, som hos de renfærdige er ganske jævnt og smukt. Hos nogen haves et lidet spejl, og hos de fleste over den øverste bordende under loftet en ramme med nogle få tin- og stentallerkener til stads. Nogle smagløse vers vansirer en stor del bønderstuer. Det forstår sig, at husfolk og indsiddere har det langt mere indskrænket“.

Om bondens besætning af levende og livløst siger han, at den beløber sig til „3 til 4 arbejdsbæster og 1 føl eller klod, 1 eller 2 ågstude (ofte bruges en stud ved siden af en hest), 3 køer, 1 kvie og 1 kalv, 16 til 20 får, 1 svin, 1 gås, 1 jernbeslagen og 1 trævogn, 1 plov, 2 harver, den ene har nogle med jerntænder, og de almindelige små gårdredskaber“.

Blichers beskrivelse er selvfølgelig præget af tid og sted. Der måtte omfattende undersøgelser til for at afgøre, om den kan betragtes som almen-

Dagligstue fra Kollerødgård på Alme Orned i Nordsjælland fotograferet 1913. Indretningen er endnu helt traditionel, men et soldaterbillede af husbonden fra 1892 er kommet til værdighed på panelet ved bordenden. Bordet har kugleben og kassefod. P. Chr. Jensen, Græsted, fot. Dansk Folkemuseum.

gyldig, og sådanne undersøgelser er kun delvis begyndt. Beskrivelsen indeholder dog selv uden sådanne undersøgelser en række træk, der gør den anvendelig som udgangspunkt for overvejelser over vort emne.

Bilægger, kamin og skorsten

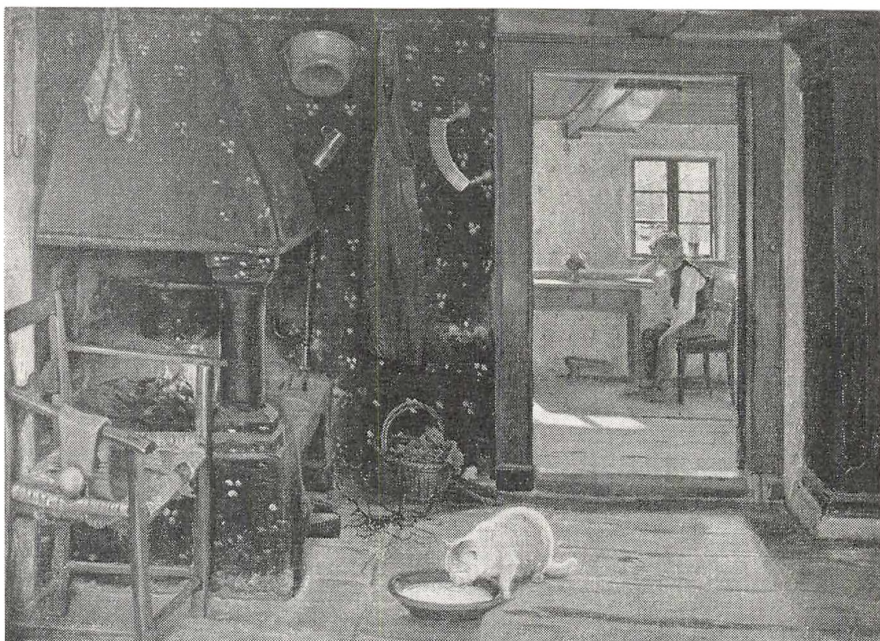
Vi genfinder således i Blichers beskrivelse det skema, der så at sige danner ryggraden i bondens hjemindretning i ældre tid. Det er placeringen af bord og bænke ved vinduesvæggen og sengestederne over for ved den modsatte ydervæg. Denne måde at indrette det daglige opholdsrum på har nær forbindelse med et par væsentlige nyheder, som bondestanden havde modtaget fra den borgerlige kultur: skorstenen og vinduerne.

Tilsammen betød de en omvæltning i bondens boligvaner, men de kom ikke med en revolutions voldsomhed, og de fulgtes ikke nødvendigvis ad. Skorstenen var således mange steder meget længe om at trænge ind. Den største

forskel fandtes i ildstedets form og udvikling. Landet deltes herved i to områder, et østdansk-nordjysk, hvor beboelseshuset opvarmes ved en ovn, der i reglen var en bilægger, og et vstdansk, hvor beboelseshuset opvarmes af det åbne ildsted, kaminen, der har sin plads i selve beboelsesrummet, stuen. I kaminhuset, som man her kunne kalde stuehuset, har stuen beholdt alle de funktioner, der kendes fra oldtiden: køkken, hvor maden tilberedes på arnen i kaminen, opholdsrum og soverum, mens stuen i ovnhuset har mistet denne første funktion og nu alene tjener som opholdsrum og soverum, idet køkkenet med den åbne køkkenskorsten har fundet sin plads i det foran stuen beliggende forstuefag. Fra skorstenen her fyres der i den mod stuen helt lukkede bilægger. Det er et sådant ovnhus, der beskrives af Blicher.

Skorstenen, der ledte røgen bort fra rummet, gjorde det muligt at lægge loft over beboelsen, og vinduerne i væggen gjorde lyset fra taghullet overflødigt. Stuen blev lukket som en æske. Den blev utvivlsomt lunere derved, men også mere beklumret, ialtfald i den del af landet, hvor skorstenen rykkedes uden for stuen, og opvarmningen overtoges af bilæggeren. Til gengæld slap man for alt det snavs, der hang i tagklædningen og ved mindste foranledning dryssede ned. Tagtømmer og tagklædning var i ældre tid ofte helt dækket af sod. Selv da man begyndte at bruge skorstene, førtes de ofte blot til loftet, så røgen trak ud på loftsrummet og måtte finde vej gennem åbninger i taget eller gavlene. Blicher har en dramatisk beskrivelse heraf: „En farlig uskik, som alvorligen burde ændres og for en del er bleven ændret i de sidste tider, er denne: at adskillige — ikke alene hus-, men endog gårdbeboere — ikke har skorstenspiber op over taget, men kun et ildsted under åbnet tag, som ikke er muret højere end til loftet . . . Taget indvendig ser ganske sort ud, overdraget med et tykt lag sod. Det er rædsomt at se gnisterne af den lange, tørre lyng og lyngtørv at fare op til alle sider især ved gildesfærd, når det tillige blæser. Sært nok, at ildsvåde så sjælden derved påkommer!“

Det er sagt, at med skorstenens indførelse fulgte bondemalingen, ja ligefrem blev en nødvendighed. I de gamle, røgfylde beboelsesrum var bondens træinventar blevet konserveret af den tjære, som røgen fra det åbne bål afsatte. Nu kunne trævirket have behov for et nyt konserveringsmiddel: malingen. Samtidig hermed synes et par ændringer at ske. Hidtil havde man smykket sine møbler og arbejdsredskaber med udskæringer. De forsvandt vel ikke helt, men var ialtfald i tilbagegang. Den fladedækkende maling gjorde dem delvis overflødige. Til gengæld fik håndværkerne et nyt stafferingsmid-

Maleri af Hans Smidth o. 1870 forestillende en kaminstue. Ildstedets form med kappen støttet af en hjørnesøjle kendes især fra det sydlige Jylland, hvor også udsmykning med kartoffeltryk på vægge og skorsten var almindelig. Fyns Stiftsmuseum, Odense.

del, som de vidste at udnytte enten i modepræget afhængighed af købstads-smagen, som møbler fra Københavns omegn eller fra de sønderjyske egne viser, eller frit fabulerende, hvor gammelkendte og nyttilkomne elementer blandedes.

Et morsomt vidnesbyrd om denne farveglæde findes i pastor Peder Tommerups beskrivelse af Drejø i 1820'erne, hvor han gennemgår bøndernes møbler for at ende med stueuret: „Dets fouteral såvelsom kister, døre og stole males braskende med roser og andre blomster omgivne med løvværk. Nogle lader og deres borde og vinduer male“.

Malingen kunne også skjule, at man nu brugte det simple fyrretræ i stedet for egetræet, som tidligere i overvejende grad havde været anvendt til møbelfremstilling. Muligvis hænger det sammen med knaphed på egetræ. Regeringen forsøgte ofte nok ved forordninger og forbud at begrænse den ødslen med egetræ, som bl. a. fandt sted ved husbygning, og det har vel også

sat sig spor i møbelproduktionen. Ville man skabe illusion af ædlere træsorter, kunne man staffere med ådring, som tid efter anden har været højeste mode også i bondemaleriet. Ønsket om et smukt, måske braskende indtryk har været den drivende kraft, og ikke det, som et vidt udbredt, folkeligt rim angiver, at

Bonden, den flab,
lod male sit skab,
fordi konen, den so,
det ikke gad to.

Langbord og højsæde

Det er ligeledes blevet hævdet, at da vinduerne kom i bondehusene, fulgte anbringelsen af et langbord med faste bænke ved vinduesvæggen. Det blev ialtfald den gængse opstilling over så godt som hele landet, hvor den holdt sig til vore bedsteforældres tid og endnu har været i brug hist og her til vore dage. Ja, mange af os har vel haft glæden ved at være bænket ved et sådant bord, hvor generationers slid har afsat sine faste mærker.

Vi ved i virkeligheden så godt som intet om opholdsrummets indretning forud herfor, men jeg skulle tro, at den traditionelle opstilling afspejler forhold ved ruminddelingen forud for vinduernes indførelse. I andre dele af Europa har man et fast punkt i opholdsrummet, der er blevet benævnt „die heilige Hinterecke“, fordi husets kraft var koncentreret her. Det markeredes bl. a. ved, at her anbragtes tegnene for det guddommelige, men samtidig fik det sin karakter ved, at her dominerede mændene.

I Danmark er meget af dette vel stærkt afbleget, især som følge af den forandring i religionens udøvelse, som reformationen førte med sig, men med dette forbehold in mente viser ruminddelingen slående lighedspunkter med f. eks. Østeuropa, hvor disse forhold har kunnet studeres i levende brug. Stuen hos en østeuropæisk bonde faldt i to halvdele, en mere officiel mandshalvdel og en mere intim kvindehalvdel uden nogen synlig adskillelse. Mandshalvdelen fik sin hovedkarakter af langbordet og de tilhørende vægbænke, kvindehalvdelen af sovestederne. Mellem de to halvdele fandtes ovnen, gerne sådan at husherren fra sin plads skuede ned mod den. Begrebet „mandshalvdelen“ var især koncentreret til det bageste hjørne, hvor mændene indtog en særstilling overfor kvinderne. Oprindeligt var bordet ved måltiderne ene forbeholdt mændene, der indtog deres pladser med de fornemste nærmest hjørnet:

Dagligstue fra Herslev, Sømme herred fotograferet 1915. Den traditionelle indretning er delvis bevaret, men den nye tid gør sig gældende stærkest ved mængden af fotografier ophængt på væggen og opstillet på dragkisten. Bordet har rigt udsavede plankebukke og fodramme. Poul Nørlund fot. Dansk Folkemuseum.

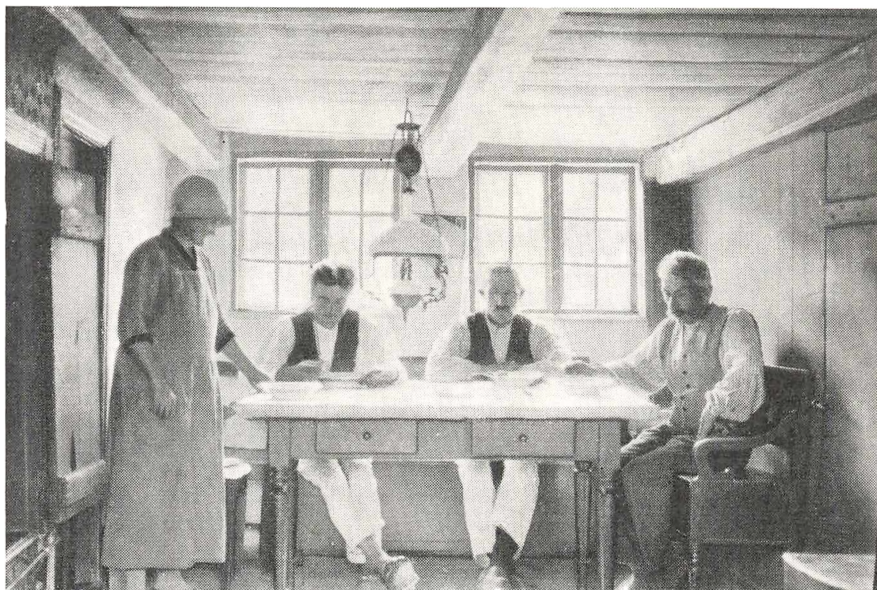
husherren for bordenden og de øvrige mandspersoner efter rangfølge ned langs bordsiden. Her bænkedes også æresgæster, jo nærmere kroen jo finere de var.

Det nævnte hjørne var ligeledes nært forbundet med huskulten. Det fremgår helt klart af nutidige forhold hos den katolske befolkning, især hos den, der bekender sig til den græsk-ortodokse tro. Derimod er forholdet stærkt blegnet eller ganske forsvundet hos den evangelisk-lutherske befolkning. Her er „die heilige Hinterecke“ blot en æresplads.

Betragter man forholdene i den danske bondestue i dette lys, viser de som nævnt forbavsende ligheder: husfaderens plads for bordenden, placeringen af de mandlige husfæller, kvindernes udelukkelse. Under måltiderne gik kvinderne til og fra for at varte op, mens selv den ringeste tjenestedreng havde sin faste plads ved bordet. Højest kunne kvinderne spise stående ved bordets yderside, men sætte sig var ganske utænkeligt. Kom der gæster, blev mændene nødet til at sætte sig op nærmest husbonden, omend de sædvanemæssigt vægrede sig: „Skal jeg sidde til højbords?“ Kun ved årets eller livets store fester blev reglen brudt. Da placeredes mænd og kvinder ligeværdigt ved bordene, men da var det normalt ikke ved bordet i det sædvanlige opholdsrum, men i særlige gildesrum, storstuen eller loen.

Bord, disk eller skive, som er de gængse benævnelser, vidner utvivlsomt om en tid, da møblet var en mindre fast enhed end det, vi nu forstår ved et bord. Betegnelsen går på selve pladen, der var løs og blev lagt op på bukke eller anden form for understel, når den skulle bruges. Sandsynligvis er forløberen for bordet en fjæl, som hver enkelt holdt på knæene under måltidet. På Færøerne huskes endnu, at man sad og spiste på røgstuens bænke med det flade madtrug af træ i skødet. De lange, løse træplader, „langskagler“, der i senere tid brugtes på bordene i danske bondehjem til at skære sild og saltmad ud på, er måske en mindelse om denne ældste bordanordning.

Da bordet udviklede sig til et egentligt møbel, fik underdelen flere forskellige udformninger efter skiftende tiders stil. Hos bønderne holdt gamle former sig dog meget længe. Det gælder således borde med bukke og løs plade, hvad enten bordfoden var formet som plankebukke, rammebukke eller skråbukke. Typen er middelalderlig, men var almindelig endnu i forrige århundrede. En gammel type er ligeledes skabbordet, hvor hele underdelen er lukket med låger eller dør for. Bordet i sin moderne form med sarg og stolpeben vandt frem i 1500-årene. Benene var enten profildrejede eller rette, og de støttedes fornedet af en åben fodramme eller en lukket bordfod, hvori

Middagsmåltid i „bryggerset“ fra en gård på Drejø 1927. I kaminhusets område havde man foruden den daglige opholdsstue, „vinterstuen“, en sommerstue ved gårdens andet ildsted, der som her er en åben skorsten med et senere anbragt komfur. Skorstenen, t. v., kan lukkes med trædøre. K. Uldall fot. Dansk Folkemuseum.

der ofte findes en lem. Rummet i den lukkede fod kunne anvendes som magasin for levnedsmidler som grøntsager, der skulle opbevares frostfrit.

Bordpladerne kunne undertiden være af usædvanlig tykkelse. Peder Tommerup fortæller fra Drejø, at egebordene her var så tykke og svære, at der kunne blive hustømmer deraf. Da en bonde i 1814 opførte nyt stuehus, sa-vede han sit gamle bord i stykker og fik 24 alen deraf til fodrem under nybygningen. En anden ejendommelig oplysning er ligeledes fra Fyn og er indtil videre enestående. Om byen Hårslev oplyses, at bordene her ofte var forsynet med udhulninger hen langs kanten af bordpladen, „hvori hver af bordgæsterne fik den ham bestemte portion“. En sjældenhed i bondemiljø var bordplader af sten, der især kendes fra Bornholm.

I købstæderne udspillede de store borde deres rolle i sidste halvdel af 1600-årene. I stedet kom en lang række små klapborde, kakkellborde, fajancebakkeborde eller ovale teborde, der var til at vippe, så de kunne fungere som kakkellovnskærme. De fleste af disse bordtyper fandt også vej ud til bønderne,

men sjældent og aldrig i større antal. Hovedsageligt begrænsedes de til søfartsegne, der havde regelmæssig forbindelse til det fremmede, eller til folk på bondelandet som møllere og kromænd, der socialt og økonomisk lå en tak over de almindelige bønder.

Bænke og stole

I „Samleren for Landboen“, sædemånedes 1789, hedder det i en samtale med en sjællandsk bonde og hans kone: „Manden bød mig nu at sætte mig for bordenden på en bænk, hvorpå var lagt et udstoppet hynde med frynser og kvaster i hjørnerne“. Sådanne hynder eller bænkedynner fandtes i ethvert hjem og tjente både til bekvemmelighed og til pynt. Ofte var de flere alen lange, så de rakte til flere at sidde på. Betrækket var ofte af skind, men „flamske“ i figurvævning forekom tit, ligeledes flosvævede eller syede med blomster, fugle o. l. Fylden var vel oftest fjer eller dun, men simple halmstoppede puder forekom også.

Bænkene var i reglen uden større udsmykning. Det gjaldt dog ikke bordendebænken, mandens højsæde, der normalt var forsynet med en mere eller mindre fantasifuldt udformet endefjæl. Et vidnesbyrd om dens betydning som statussymbol er de forskellige benævnelser, den har fået: trannike, krannike, bænkeknægt eller snabe. Undertiden kunne bordendebænken være udformet som kistebænk med rum, der endog kunne være til at låse.

Et par særlige bænkeformer med lukket underdel var slagbænken og gåsebænken. De fungerede begge som siddemøbel, men havde yderligere funktioner. Slagbænken tjente således som sovested for tjenestefolk eller børn. Betegnelsen for den er da også det samme ord som tysk „Schlafbank“. Når sædet løftedes, kunne forsiden trækkes ud som en skuffe. Gåsebænken var forsynet med skydelåger med hjerteformede udskæringer. Her havde de rugende gæs deres plads, hvorfra de kunne nappe siddende personer i benene.

Af siddemøbler var der i ældre tid ikke mange ud over bænkene. Gammelmor eller gammelfar i en armstol i kakkellovnskrogen synes man hører uløseligt sammen med bondemiljøet, men siddepladsen her kunne lige så ofte være en bænk. Gaardboe har i sine beskrivelser fra Vendsyssel en interessant oplysning om denne siddeplads, som han siger var „dannet af ler, ovenpå hvilket var anbragt en flad granitsten. Dette hårde sæde, hvis oprindelse må tilhøre meget fjerne tider, benævnedes bestandig pall . . . På dette sæde sad i reglen den gamle kone eller mand i huset og for omtrent 30 år siden, d.v.s. ca.

1840, fandtes endnu flere pall i Tolne sogn“. Konstruktionen og benævnelsen svarer helt til forholdene i Norden fra oldtid og tidlig middelalder.

Hovedparten af de bevarede bondestole er sene former, især præget af barokken. Enkelte stoletyper har dog ældre aner og har sikkert også været i brug i bondehjem langt tilbage i tiden, omend de som nævnt aldrig har været særlig talrige. Det gælder knubstolen med ryg, armlæn og fod i eet stykke. Udviklingsmæssigt må den afledes af cylindriske taburetter af overskårne træstammer. Der er kun bevaret meget få eksemplarer af denne slags stole, men det er værd at mærke sig, at man i træfattige egne, især i Vestjylland, efterlignede stoleformen i halm i løbbindingsteknik, hvor stolen byggedes op ved at halmvulster i spiralvindinger blev bundet sammen med vidjer udflekkes af pilekviste. Trebensstole og andre småstole med indtappede ben og i reglen halvrundt sæde er en anden gammel form, der har været i almindelig brug.

Senge og skabe

I mange gamle bondehjem optog sengene hele pladsen ved ydervæggen over for vinduesvæggen med langbord og bænke. Ældst var sovepladsen vel på en bæk med tilhørende hynder eller på dens forgænger, lerbalken (pallen). Helt fra vikingetiden har man dog kendt fritstående senge. Lukkede senge, alkover, med døre eller skydelåger for var især udbredt i Jylland, men kendes også fra den øvrige del af landet. Hvor sengene er helt skjult bag panelvægge, evt. anbragt i et udskud uden for det tagbærende skillerum, er der sikkert tale om frisisk påvirkning, og de nævnte træk placerer ialtfald sengeformen i det kompleks af indbyggede senge, der findes omkring Nordsøen. Ofte var der i panelvæggen mellem sengene indbygget et lille skænkeskab eller et chatol, også det er et træk, der kendes fra andre egne ved Nordsøen. Kneb det med plads til børnene, kunne man indrette en lille hylde over fodenden af sengen, hvor de mindste sov. Men bortset herfra har man ikke haft senge i flere etager indenfor det nuværende Danmarks grænser i ældre tid.

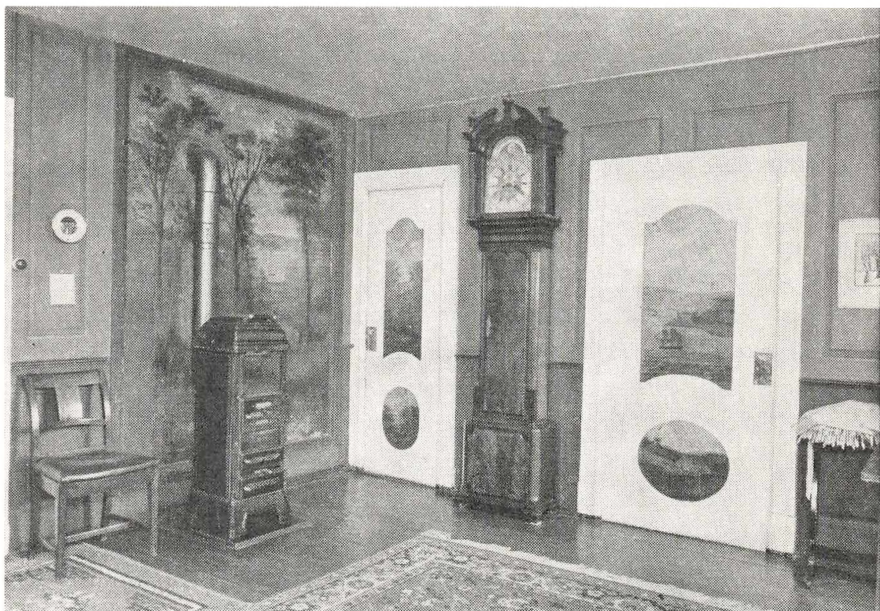
I den østlige del af landet træffer man ofte på benævnelsen „hulsenge“. Det er for så vidt alkoveprincippet, men lukket består i reglen af et sengeomhæng. Nær beslægtet hermed er senge med ramme over. Denne ramme kan være fastgjort til loftsklædningen og bærer ligeledes et sengeforhæng. Overgangen herfra til himmelsengen er ikke stor, men sengehimlen bæres her altid af hjørnestolper, ligesom sengeforhænget fortsætter om på kortenderne, hvis de da ikke er bræddeklædte helt op. Den enkle standseng uden himmel er af

type vikingetidens fritstående seng. Den synes at være et tarveligere sovemøbel, der blev brugt i pige- og karlekamre.

Selve opbygningen af sengelejet kunne ske på forskellig måde. Museumsforstander H. P. Hansen fortæller, at en „god“ seng i et hede hjem var lavet på følgende måde: „Nederst i bunden var der sat en del lyngknipper på enden, og derover var der lagt en eller to „halmbråjer“, der svarede til madrasserne i vore dage. Så var der bredt en „bræsel“ over, en underdyne med fjer eller undertiden med avner eller „føn“ (kæruld) i, to uldne „hylsklæder“, svarende til vore lagner, to lange hovedpuder og en tung overdyne. Overtræk til puderne og dynerne eller sengetæpper kendte man ikke, og hylsklæderne blev ikke uden tvingende grund vasket“. Med lyngknipperne kunne der komme snoge eller hugorme med hjem i sengen, og det hændte også, at en ilder indrettede sit bo i sengens dyb for at drive jagt på museyngelen. At der tit var lopper eller lus i sengene, siger sig selv. Andre steder i landet havde man fjælebund i sengene, hvorover der bredtes langstrået halm, og så fulgte sengeklæderne nogenlunde i antal og rækkefølge som ovenfor beskrevet.

En polak, der opholdt sig i Danmark sammen med nogle tropper for at hjælpe os i krigen mod svenskerne i 1659, fortæller om sine værtsfolk, at „de sover nøgne, som deres moder har skabt dem, og anser det ikke for nogen skam, men klæder sig af og på i hverandres nærværelse og undser sig ikke engang for en fremmed, men tager alle deres klæder af og hænger det alt sammen op på knager, og først nu, når de er splitternøgne, låser de døren, slukker lyset og går ind i skabet, d.v.s. den lukkede alkove, for at sove. Skikken at sove nøgen var almindelig i alle befolkningslag i middelalderen, og hos bønderne holdt den sig til langt op imod vor tid.

I denne gennemgang af de vigtigste møbler i bondens daglige opholdsrum mangler det lille skab, hvori bonden opbevarede sine vigtigste papirer og hvad andet, han ejede af værdi, f. eks. sølvtøj og rede penge. Krigshærgninger og social fortrykthed gjorde vel gennem tiderne indhug i sådanne rørlige værdier, men man skal dog være varsom med at undervurdere de danske bønders liggendefæ. Lad os som eksempel på, hvad der kunne findes i bondeejere, tage selvejerbonden Gunde Ibsen i Vestergård i Simested sogn, der i 1617 blev stævnet for fordring ved Viborg landsting. Af værdier opregnes bl. a. 80 rdlr., 20 sølvkeer, 2 par sølvslagne daggerter, 6 sølvstobe, 1 sølvkande, 1 forgyldt sølvbroche, 6 store forgyldte sølvkæder og nogle smykker og kors deri, 1 sølvbælte, 1 stort „spanget“ bælte, sat på sort fløjl, 80 par sølvhager, 9 par

Kaptajnsstue fra Stentoft på Løjtland. Stuen er med sit fornemme standur fra Green-slægten i Åbenrå og med sine malerier på panelvægge og døre illustration til Mejborgs beskrivelse. N. Elswing fot. 1947. Dansk Folkemuseum.

store forgyldte kåbespænder, en stor hob andet sølv og brudt sølv, 1 sølv-hattebånd, 16 sølvknapper, „min fars sølvsignet“ samt gældsbreve på nogle hundrede daler. Forhåbentlig har han haft et skab med solidt låsetøj for til at gemme disse ting i.

Undertiden fandtes der et sådant skab indbygget i panelvæggen ved al-koverne eller skabet kunne være anbragt inde i sengerummet. I andre til-fælde var det indmuret i væggen, men ofte hang det som vråskab i hjørnet ved langbordet. I Sjælland og Skåne var dette skab udformet som et stolpe-skab, der stod på bænken i krogen ved vinduerne. Brændte gården, var ska-bet eller ialtfald dets indhold det første, der skulle reddes.

I sine rejseagttagelser fra 1770'erne siger J. N. Wilse, at „formedelst den velstand, som en tiltagende næring har voldt, ser man nu i de fleste stuer jernkakkellovne, sejerværker og paneling“. Hans bemærkninger gælder Thy-holm, men har sikkert gyldighed for store dele af landet. At urene på denne tid vandt indpas hos bønderne, skyldtes, at småhåndværkere på landet tog

en produktion op efter forbillede af de udenlandske ure, der indførtes til landet, men som var alt for kostbare at erhverve for menigmand. Man gjorde dem bl. a. billigere ved, at værkerne lavedes i træ. Især Vendsyssel, Sønderjylland og Bornholm var kendt for sine landsbyurmagere. Det sidstnævnte produktionssted gav ligefrem navn til standuret med den slanke trækasse, uanset om det var fremstillet i Jylland, på Fyn eller i København.

Jernovne og ildpotter

På det tidspunkt, hvor Blicher fortalte om sine sognebørns tilstand, var jernovnene endnu en sjældenhed. Det skyldtes deres relativt høje pris. I skifteforretninger fra denne periode er jernovnene gerne de højest ansatte blandt løsøret. Det var da heller ikke usædvanligt, at formuende folk brugte jernovne som kapitalplacering og udstationerede ovnene rundt om i gårde og huse mod at få leje af dem. Iøvrigt klarede man sig som nævnt med potteovne eller andre ovne af hjemlig tilvirkning. På Bornholm brugte man i husmandshjem ovne dannet af brudsten, der var brækket i flager og opklinet med ler. Endvidere må man huske, at opvarmning af huse var sparsom i ældre tid i forhold til det, vi nu om dage anser for ønskeligt. Blev det for råkdolt til stillesiddende arbejde, f. eks. at spinde, kunne en lerpotte med nogle tørvegløder i bunden gøre god fyldest, især hvis den anbragtes på gulvet under det langt nedhængende skørt. Sådanne ildpotter har sikkert været almindeligt brugt. I Aarhus Stifts-Tidende for 20. februar 1838 bemærkes, at det ikke så sjældent hændte i denne vinter, „at fattige folk har været nær ved at miste livet formedelst kuldamp fra deres ildpotter, hvorved de varmer sig“. Kulden fra sengeklæderne bekæmpede man med varme sten eller med ildbækkener, der anbragtes mellem dynerne.

Paneler og kister

Vi kommer endelig til vægbeklædningen. De klinede eller murede vægge blev normalt kalket både ude og inde. I stuerne gjordes der dog ofte mere ud af dem. Det var således almindeligt, at der fandtes panelklædning ved bordet og de faste bænke. En isolering her kunne nok være ønskelig. Ofte var dette panel forsynet med dekorerede fyldinger med profiler, udskæringer eller malede motiver. Det gjaldt især panelet ved husbonds plads. I kystegne, hvor søfarten indgik som en normal del af bondens tilværelse, var ydervæggen eller ialtfald væggen ved ovnen eller kaminen beklædt med hollandske

Køkken i en gård fra Horreby på Falster. Den brede, åbne skorsten med sin profilerede overligger er muret til og forsynet med komfur. På bagvæggen tallerkenræk fra gulv til loft og under vinduet et kistebord, der oprindeligt stod i dagligstuen. A. Steensberg fot. Dansk Folkemuseum.

fliser. Langs det meste af den jyske vestkyst var dette tilfældet, og søfarende samfund som Læsø og Amager havde ligeledes fliseklædte vægge. Et sted, hvor det nok kunne være nødvendigt med vægisolering, var ved sengene. Her anbragte man spåntapeter eller hyppigere flettede halmmåtter, der kunne tage den værste fugt, som i vintertiden kunne forvandles til rimlægning.

Under loftet kunne være en ræk med brogede fajance- og blankskurede tintallerkener. Det var hyppigst på væggen over husbondens sæde. Her kunne også findes de „smagløse vers“, som Blicher omtaler. Det var indrammede mindeblade for begivenheder i familiens liv som bryllup, barnedåb, konfirmation og — hyppigst af alt — begravelse, som degnen eller en skrivekyndig håndværker leverede og udstyrede med klippede eller tegnede ornamenter. Indrammede kistebilleder forekom vel også, selv om de efter gammel skik mest fandtes indklæbede på indersiden af låget på de store klædeskister. En yndet kategori af skilderier var de bibelske billeder, ofte tyske tryk, med kraftig understregning af følelsen og yderligere forklaret gennem ubehjælpsomme

vers. Palle Fløe, der omkring 1870 beskrev skikkene i den sydlige del af Ringkøbing amt, har ikke meget tilovers for denne udsmykning. „At jomfru Marie fremstilles med et umådeligt stort brændende hjerte og Christus med et kors i brystet samt under korsfæstelsen omgivet af en stor flok knælende munke og nonner, alt koloreret med de mest skrigende farver, er slet ikke ualmindeligt. Som billederne så er deviserne, der findes nedenunder“. Heldigvis, siger Fløe, begynder den toneangivende del af befolkningen at kaste vrage på den slags pynt.

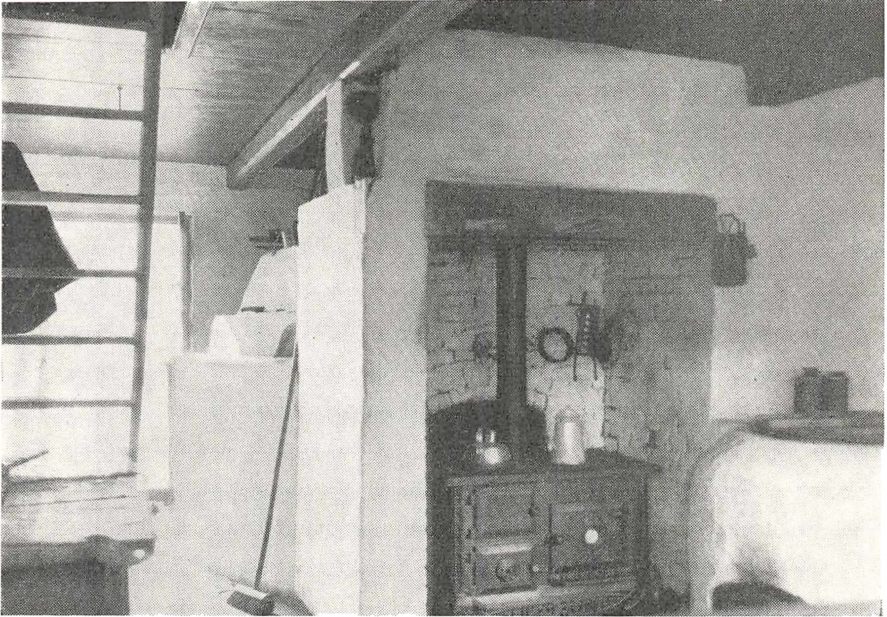
Bondens gemmemøbel var fra første færd kisten, og den vedblev at spille en stor rolle, selv efter at skuffemøbler og skabe var kommet i brug. I kisterne gemtes først og fremmest børnenes udstyr og hjemmets ekstra forsyning med tøj og tekstiler. Udtrykket „kisteklæder“ skriver sig herfra. Kisternes betydning for hjemmets økonomi gennem deres indhold kan udlæses af den omhu, der anvendtes på deres udsmykning. De kunne være udskårne med bueslag eller fyldinger eller malede med blomsterkranse eller figurer. Der fandtes næsten altid indskrifter eller initialer på dem. Det kunne være mandens og konens, men ofte var det et pigenavn, for en kiste med klæder hørte med til det udstyr, en solid pige bragte med i ægteskabet.

Blicher nævner, at kisterne fandtes i dagligstuen, men det var nok undtagelsen. Normalt stod de på rad og række i storstuen, der fungerede som gårdens magasinrum, bortset fra de særlige lejligheder, hvor den brugtes til festlige sammenkomster. Her fandtes husets øvrige gemmemøbler, skabe, dragkister og chatoller, og her kunne en ekstra, opredt seng findes, parat til at modtage uventede fremmede.

Arbejdsredskaber

Intet af det hidtil nævnte berører direkte bondehusholdningens produktive liv. Meget af det foregik dog inden døre, også i stuerne. I egne, hvor man lagde vægt på tekstiltilvirkning, fandtes der i de fleste hjem en væv, som kunne have sin plads i et særligt vævekammer eller i en vævestue. Andre steder måtte man have den stående i selve stuen, men så blev den skilt ad og stuvet til side i den periode, hvor man ikke havde tid til at væve. Rokke, karter og tøjekurve til uldens bearbejdning og spinning fandtes snart sagt i alle hjem, for enhver behandlede ulden fra sine egne dyr til husfornødenhed, selv om de ikke som i de jyske bindeegne lagde vægt på at forarbejde hoser eller trøjer til afsætning uden for hjemmet.

Hovedparten af produktionsredskaberne skulle dog søges i de ydre regi-

Bryggers i en gård på Lyø med komfur opstillet i den åbne skorsten. Til højre gruekedlen, der brugtes ved brygning, slagtning og vask, og bag skorstenen den store, aftrappe bagerovn. K. Uldall fot. 1927. Dansk Folkemuseum.

oner som køkken og bryggers. På en tid, hvor hjemmets produkter dels indgik i hjemmeforbruget uden formidlende mellemed, dels forarbejdedes i hjemmet selv til afsætning, måtte de nødvendige redskaber til bagning, brygning, slagtning, smørkærning, ostefremstilling, hjemmemaling o.s.v. være til rede. Af fast inventar i huset fandtes bagerovn og gruekedel. En muret „kølle“ til malttilberedning var heller ikke noget særsyn, selv om man nogle steder foretrak at lade sit byg behandle hos maltgøreren, mens man andre steder var fælles om et køllehus. Folk, der ikke havde behov for store mængder malt, klarede sig med stuens bilægger. Det gjaldt især Nordjylland, hvor ovnen forneden forsynedes med en skuffe eller foroven med en ramme, hvor malten kunne tørres.

En håndkværn var også mange steder et fast tilbehør til maling af mel, selv om de ofte var blevet forfulgt med forbud for at få folk til at søge de privilegerede møller. Nogle steder kunne det ligefrem være en nødvendighed at have håndkværne. På Drejø havde man på Peder Tommerups tid o. 1820 ingen mølle. Normalt fik man malet mel ved besøg i Fåborg, Svendborg eller

andre steder, men gryn og malt klarede man selv, „da håndkværn er et vist — d.v.s. sikkert — møbel i hver gård og i nogle huse. Ejer den fattige ej kværn, får han lov at male hos sin nabo“.

Ovnen var den vigtigste forudsætning for brødbagningen. Ellers var redskaberne dertil ikke mange: Melsigter og store, flade beholdere, „sælder“, ofte lavet af halm i løbbindingsteknik, til sigtning af mel, når der skulle bages finbrød, et trætrug til lægning og æltning af dejg og selve ovnredskaberne: Ildpig, der brugtes under fyringen, ildrage og ovnkost, når ovnen efter fyringen skulle renses for aske og gløder, og skydsel, den lange brødspage, hvormed brødene placeredes på ovnbunden og hentedes ud efter bagningen. Normalt fandtes bagerovnen ved stuehusets skorsten, men særlige, fritliggende bagehuse eller jordovne ved et havedige eller lignende fandtes dog flere steder i Jylland. Da Diørup i 1842 udarbejdede sin beskrivelse over Thisted amt, bemærkede han, at en af de ting, der ville være af stor betydning, var oprettelsen af bagerier overalt på landet, „hvor landmanden kunne levere sit korn og modtage sundt og velbagt brød igen . . . til besparelse af brændsel, tid, ja også af penge“.

Øl til daglig brug og til gildesfærd var tidligere noget nær en nødvendighed, og det var næsten altid hjemmefremstillet. Det var dog ikke lige godt alle vegne. Gaardboe skriver om Råbjerg sogn, at „få bruger øl undtagen til årets højtider, især om julen og påsken, og som følge heraf har kvindfolkene liden eller ingen erfaring i at brygge øl“. Andre steder fortjente øllet dårligt nok sit navn på grund af de erstatningsstoffer, der blev taget i brug. Nogle steder anvendte fattigfolk strandmalurt eller pors i stedet for humle, andre brugte bukkeblade eller besk kløver, men skulle øllet have kraft, så det kunne due i høbjergring og høst, måtte det brygges på malt og humle, og hele proceduren måtte foretages med omhyggelighed. Vandet dertil blev kogt i gruekedlen i bryggerset, hvor tapkar, maltrører og svalekar var stillet parat. Når øllet havde gæret, blev det fyldt på ankre, der var anbragt i et særskilt ølkammer eller i en kælder, hvis en sådan fandtes i gården. Ville man have gammeltøl, skulle det brygges i marts og stå urørt på ankrene til høsttiden, men så kunne, som Diørup siger, høstkarlen også deraf under og efter endt arbejde drikke sin styrke.

En anden måde at forædle kornet på var gennem brændevinsbrænding. Ganske vist var det fra 1697 blevet forbudt at fremstille brændevin på landet, men forbudet kunne ingenlunde håndhæves effektivt. Den ofte citerede

Farvelagt studietegning af fåreklipping, dateret Mariager kloster den 1. oktober 1862. Arbejdet foregår i et netop antydet rum og viser de forskellige stadier af klipningen. Tegningen tilskrives Niels Rademacher. Dansk Folkemuseum, mus.nr. 907-1939.

Djørup siger, at „i halv officiel smug forædler gærne dermed enhver landmand nogle tønder, mest byg, af sin egen avl til det brændevin, som forbruges i huset. Det er en ved ælde så hævdet skik, at almuen næsten anser den for lovlig, og den lader sig vanskelig udrydde“. I mange hjem havde man da også brændevinskedel, -hat, -piber og svaletønde stående parat, selv om de normalt var gemt væk, om kontrollørerne skulle finde på at aflægge uventede besøg. Redskaberne var normalt af kobber, men brændevinstøj, som alle redskaberne dertil kaldes under ét, kunne også være lavet helt af ler, oftest af jydepottetøj.

Nye moder

Den fremstilling, der hidtil er givet, er hverken udtømmende eller nuanceret nok til en karakteristik af det, der kunne kaldes bondens træalder. Der var forskelle fra sted til sted og fra tid til tid, som kun flygtigt er berørt. Forløbet er sjældent blevet skildret, men tilstande, som er vigtige for forståelsen, er blevet trukket frem.

Når ordet træalder bruges om den her skildrede periode af bondens til-

værelse i Danmark, er det med megen ret, for hovedparten af bondens bohæve, løsøre og arbejdsredskaber — også de store og tunge til jordens dyrkning, som her ikke er behandlet — var af dette materiale. I en vis udstrækning kunne bonden og hans tjenestekarle selv tilvirke det i huggehuset eller i stuen under vintrens aftensæder, eller i hvert fald selv reparere det. Det gjaldt at indrette sig, så de direkte udgifter blev færrest mulige. Et afgørende brud med dette syn og denne tilstandsform ligger nu hundrede år tilbage og var forberedt igennem reformerne omkring 1800. Det gamle bondesamfunds normer blev brudt ned, man slog ikke mere sin lid til traditionen, men turde vise selvstændigt initiativ.

Mest afgørende blev ændringerne inden for den produktive del af bondehjemmet. Det var vigtigere at få rationaliseret landbrugsarbejdet, staldene, mejeribruget, så måtte hjemmet, køkken, stue og karlekammer komme i anden række. Men selvfølgelig skete der også ændringer her. I visse egne begyndte man tidligt at slå den gamle, nedarvede inddeling af stuehuset i stykker. Ved indvendige skillevægge delte man de gamle rum op i flere selvstændige værelser. Det fælles daglige opholdsrum blev til flere stuer, hvor man gennem folkestue og dagligstue kunne markere forskellen mellem tjenestefolk og husbondefolk. Sengestederne rykkede bort til særlige sovekamre. Langbord og bænke følte gammeldags og blev forvist til køkken eller folkestue, og de gamle klædeskister blev som umoderne forvist til loftet eller endte tilværelsen som foderkister i staldene.

Nymodens møbler, der var seriefremstillet på møbelfabrikkerne, indtog de gamles plads. I dagligstuen fik man spisebord med tilhørende stole og en sofa eller divan. Den nye form for landbrug krævede regnskabsføring og skrivearbejde, så et skrivebord rykkede ind med en boghylde over. Familieportrætter og billeder fra ophold på højskole eller landbrugsskole afløste de gamle bibelske tryk og mindeversene. Størst omvæltning bragte måske de forbedrede belysningsforhold, der tillod en hel anden form for aftensæde vinteren igennem. For den, der havde oplevet overgangen fra tranlampen og tællelyset til petroleumslampen, måtte det stå klart, at videre kunne man ikke bringe det. Selv i stalden kunne man se at færdes med flagermuslygten i hånden. Og dog skulle den efter en kort, men påskønnet tid blive afløst af det elektriske lys, der viste sig endnu mere effektivt og endnu mere bekvemt og med uanede muligheder indenfor rækkevidde. Elektriske komfurer, støvsugere, hjælpemaskiner i husholdning og i landbrugsarbejde, radio og fjernsyn er blot nogle af de ting, der nu betragtes som naturlige ting i bondens stue og arbejdsrum.

Mennesker i landsbyen

Af I ØRN PIØ

I de gamle landsbyer, hvor gårdene lå tæt sammen, havde man intet privatliv. Man var fælles om alt, både i glæde og sorg, i arbejde og fest. „Bondestandens sammenholdighed må og nødvendig være stor og så stor, at den ikke i nogen anden stand kan have sin lige, thi den hviler på grunde, som ere temmelig urykkelige“, skriver i 1798 den lærde, men livsnære nordsjællandske præst Joachim Junge, der blev en af de sidste, der oplevede et egentligt landsbyfællesskab som en levende organisme i funktion, et fællesskab han ved at begrunde historisk: „Se vi hen til deres — bøndernes — forrige vornedskab, da måtte dette nødvendig på den ene side opvække uvilje til de mægtigere, af hvilke måske deres plagefogder kunne udklækkes, men på den anden side enighed, thi det er jo især lidelser, som gør mennesket medlidende; og, ligesom énstemte strenge sitre med hinanden, således gjorde samme skæbne dem snart til hinandens venner. Det er ikke alene fælles arbejde, communia studia — fælles interesser — som forbinde den talrigste mængde, og det uden professionshad, men det er og fælles indbyrdes trang og indbyrdes hjælp“. Og Junge udvikler dette sociale synspunkt: „Denne stand udgør og det mest sammenkædede selskab — samfund — af alle; thi det gælder her, hvad hin filosof — Cicero — siger: det første selskab er fader og moder, det nærmeste herved udgør børnene, hvoraf fremvokser én familie; snart derefter danne sønnernes og døtrenes ægteskabsforbindelser nye selskaber, og de gå ud i kolonier —“, og så fortsætter Junge selv: „ofte pode og tjenestefolk sig ind i disse stammer og da blive ved disse, kolonier forbundne med kolonier, og flere eftersværme slås sammen i én kube, og således sammenslyngede i det uendelige, ligesom de spæde vinkviste, brede de sig fra by til by, fra amt til amt, således at der gives de byer, i hvilke der ikke findes ét eneste fremmed menneske, men alt synes at være én familie.“

Landsbyfællesskabet, historisk, arbejdsteknisk og socialt betinget som det er, var imidlertid ikke blot en familiepræget, arbejdende og festende idyl omkring et gadekær. Det kunne tillige være en „andedam“ af mistro, sladder og bagtalelse. Det var bagsiden ved det nære fællesskab. Junge, den realistiske betragter af sin egen samtid og specielt af sine sognebørn i landsbyerne

Lillerød og Bloustrød, siger, at nok er båndet mellem menneskene i disse små samfund stærkt — „ikkun da kan det svækkes, når der tales om Mit og Dit“. Og det afgiver tingbøgerne tilstrækkeligt vidnesbyrd om. Dér vrimler det med ejendomsretlige sager, som for en uindviet undertiden kan synes at være af en helt petitesseagtig karakter, men som dog var store i forholdet naboer imellem.

Bylag og bymænd

Men det var ikke alle lokale tvistigheder, der nåede så vidt, at de blev forelagt til afgørelse for domstolene. Mange tvistigheder blev afgjort på bystævnet, landsbyens eget tingsted.

Allerede i middelalderen vides landsbyerne at have haft et vist selvstyre igennem bylagsinstitutionen, som måske endog er langt ældre end de skriftlige kilder rækker tilbage. Disse bylag udgjordes af bymændene, byens bønder, og til leder af laget valgtes en oldermænd eller grandefoged, som han kaldtes visse steder i Jylland; grande betyder nabo, altså naboernes, bymændenes leder. Valget af oldermænd kunne iøvrigt være ganske enkelt, idet hvervet ofte gik på skift fra gårdmand til gårdmand landsbyen rundt. Det skal „gå ret om i byen. Og hvilken mand, som sidder for avlsgård, ikke vil være oldermænd, når det hannem tilkommer, give en tønne øl til byen til vide — i bøde“, — hedder det i landsbyvedtægten fra Østrup ved Odense, stadfæstet 1598. Selv et tilløb til en kompliceret situation, som når en bymand vægrede sig ved at blive oldermænd, vidste man at forenkle til fælles bedste.

Bylaget, hvis medlemmer havde ubetinget mødepligt, hvergang oldermænd kaldte dem sammen, var et vigtigt led i landsbyens sociale organisation. Det udgjorde dens kerne, forsåvidt som dets opgave i jordfællesskabets tid før udskiftningen var at regulere og koordinere en lang række daglige arbejder i landsbyen. Et landsbyfællesskab var først og fremmest et nødvendigt arbejdsfællesskab, og var det ikke organiseret, kunne fællesskabet simpelthen ikke fungere uden strid og spektakel. Markerne lå spredt mellem hinanden ude omkring landsbyen, og derfor måtte man have et sådant „samarbejdsudvalg“, et lag, hvor man kunne forhandle sig til rette om, hvornår man skulle begynde at pløje, strø møg, så og høste. Ved sin oldermænd måtte bylaget også sørge for, at markfreden blev opretholdt ved til stadighed at kontrollere, at ret skel blev respekteret af de enkelte bymænd og ved at foretage regelmæssige eftersyn af markhegn og led, tøj og kvægfølge for at sikre

Landsbyens gade var ikke en gade i moderne forstand, men et markagtigt område mellem gårdene. Det var byens mødested, når vejret var til det — og når gæssene var drevet væk. Hans Smidth: Flokke af gæs drives gennem Ry, 1870'erne. Hirschsprungs Samling.

afgrøden mod de løsgående køer og heste, får, svin og gæs. Oldermænden var så afgjort lagets travleste mand, hvorfor han da også gerne havde to stolsbrødre som hjælpere, når han skulle opkræve bøder, tiende og andre skatter, eller når han skulle efterse skorstene, veje, broer, vandløb og gadekær — eller når han skulle foretage husundersøgelser hos folk, man mistænkte for tyveri.

I bylaget sad kun bønderne, gårdmændene, hvad enten de var selvejere eller fæstere. Jord var udtryk for social status og en deraf følgende myndighed i mangfoldige af landsbyens anliggender. Husmændene, der ingen nævneværdig jord havde at råde over, havde derfor ingen medbestemmelsesret på lige fod med bønderne. I senere tider fik de nok lov til at deltage i bylagets møder på bystævnet eller i oldermændens gård. Man kunne rådføre sig med dem, men det var bønderne, der bestemte.

Landsbyens folk

Bønderne udgjorde tit kun en lille del af landsbyens befolkning. I Rakkeby på Mors var der således i 1801 ifølge folketællingen 9 gårdbeboere, heriblandt en midaldrende enke, der tillige var møller, men der var 17 husmænd, hvoraf 2 slet ingen jord havde — og derudover et 80-årigt kvindeligt „almisselem i jordløst hus“. Ialt var der i denne lille landsby 149 personer, hvoraf 8 mænd og 1 kvinde havde myndighed til at træffe afgørelser i alle snævert lokale anliggender.

Nu ved vi ikke, hvordan livet blev levet, og hvordan de klarede dagen og vejen i netop disse 9 gårde, ligeså lidt som vi i alle detaljer ved, hvordan de øvrige 18 familier levede. Men i 1811 har en præst på Mors, C. Schade, gjort rede for hele øens sociale lagdeling, og hans redegørelse for de forskellige statuslag er en nyttig baggrundsviden for den, der vil danne sig et indtryk af livet i en dansk landsby på den tid:

75 pct. af gårdmændene „ere temmelig formuende folk. Er end en dels forfatning ikke den blideste, så er den dog for det meste tålelig“. Derimod har smågårdsbrugerne — bolsmændene — „trængt ved at slå sig igennem, når de ikke kunne sælge tørv eller lyng. Fra eget forbrug kan intet undværes til salg; i mangt et år må endog købes“. Og dertil kommer så husfolkene — husmænd med et ringe jordtilliggende —, indsidderne — de jordløse husmænd — og endelig tjenestefolkene. Schade skriver om disse tre grupper: „En stor del husfolk med jord slå sig skikkelig godt igennem og ikke sjældent stå sig bedre end de fleste smågårdsmænd; men det er gerne dem, der have så megen jord, at de kunne holde 2 køer; og dem, der foruden deres jordlod drive anden næring: ere tømmermænd, snedkere, vævere, murere, tækkemænd, fiskere, stenkløvere etc; men vist er det og, at mange befinde sig i en forknyt tilstand og at ikke få sidde i armod. Når skrøbelighed og alderdom indfinde sig hos husmanden eller mange børn falde i hans lod, er det sjældent han kan bestå, især når hans jordlod ikke kan brødføde ham. Såvel i hans velmagtsdage, som under ugunstige omstændigheder er han stedse afhængig af gårdmanden; på denne beror det, når han kan få sit mæg ager ud, sin jord pløjet m. v. . . . Hvad indsidderne angår, da kan enlige kvinder i deres førlighedsdage skikkelig godt ernære sig ved vævning, skræddersyning, spinden, binden og dagleje. Som gifte søger manden enten ved fast tjeneste, dagleje, fiskeri, sjældnere ved håndværk, at fortjene sin underholdning; og ikke sjældent er konen væverske. Når de have børn eller blive

Husmændene havde ikke stort at sige før sognerådernes og husmandsbevægelsens tid. Nøjsomt levede de, men malerisk kunne de bo. Fotografi i I. C. Stochholms Samling: Husmand i Gyderup. Dansk Folkemindesamling.

gamle og skrøbelige, kunne de ikke subsistere — klare sig. De indsidder-sker, som ere tilhuse hos gårdmænd, må og tjene disse i høsten, og ellers når det forlanges“.

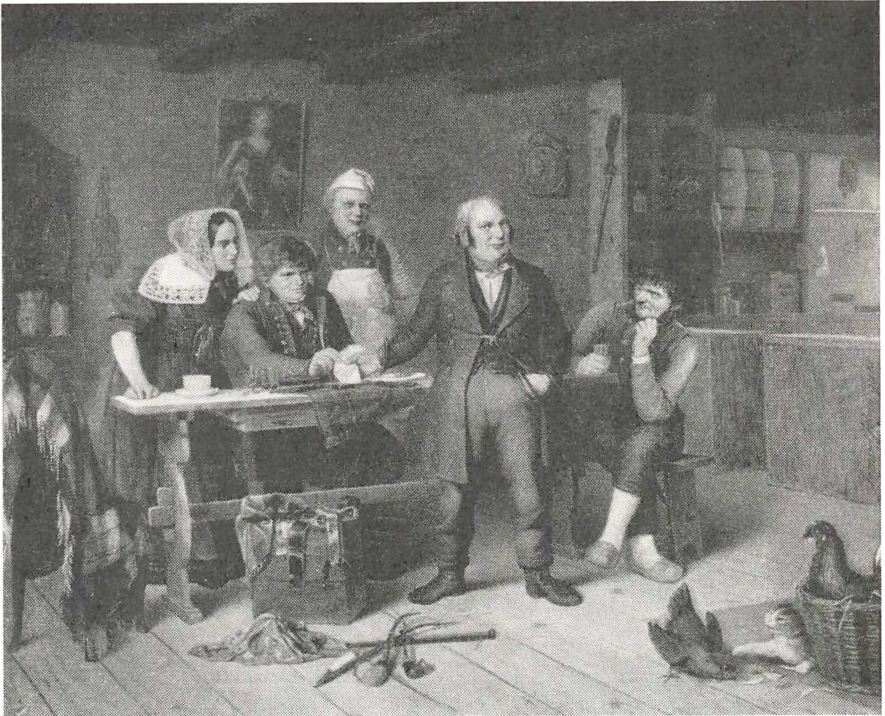
„Den tjenende klasse“ havde som regel gode kår. Schade fortæller, at en karl havde 16 til 20 rigsdaler om året eller mere, en pige 8 til 10 rigsdaler. „Tillige nyder tyendet påske- og julerente, som består i et sigtebrød og et stykke ost; om mikkelsdag — 29. september — 1 pund uld, og desuden et får født. For tjenestepige fås og 1/4 skæppe hørfrø, og hende undes fornøden tid til at få hørren gjort i stand. Iøvrigt bevæertes tyendet med god kost, uden hvilken det ville blive vanskeligt for en husbonde at få folk i sin tjeneste“.

I Rakkeby var der i 1801 fjorten personer, der tilhørte „den tjenende klasse“: 7 tjenestepiger i alderen 18 til 27 samt en enkelt på 10, der tjente i en husmandsfamilie uden børn, og 5 tjenestekarle i alderen fra 14 til 24 samt en „karl“ på 45, der tjente hos enken, der var gårdbeboerske. Sagt anderledes: der var i al fald 12 unge ugifte karle og piger, der udover det at have andre sociale interesser end dem, de tjente hos, også havde en ubændig lyst til at komme sammen og more sig, og denne lyst havde de fælles med en anden gruppe unge: 6 gårdmandsdøtre i alderen fra 15 til 19 og 4 gårdmandssønner i alderen fra 14 til 18. Husmændene havde i 1801 kun mindreårige børn, men det til gengæld i et antal af 48, d.v.s. 1/3 af hele landsbyens samlede befolkningstal.

Fester og optog

Ialt var der 9 karle og 13 piger i alderen fra 14 til 27 og inden for denne aldersgruppe har de sociale forskelle næppe spillet nogen større rolle. Det afgørende for de unge var at få organiseret nogle sammenkomster under festlige former, og fra mange danske landsbyer ved man, hvordan ungdommen — og det vil sige unge mennesker, der var konfirmerede og ugifte — ligefrem har slået sig sammen i lag, der var bygget op som bøndernes bylag: lederen af laget kaldtes i Østjylland for gadebassen, det vil egentlig sige gadens chef, basse er beslægtet med det engelske ord boss. Gaden var det sted, hvor ungdommen mødtes om aftenen, når vejret var til det, men det var ikke en gade i moderne forstand. Det var snarest en gadeplads, et markagtigt område mellem gårdene, undertiden indhegnet med diger.

Ligesom oldermanden i bylaget havde et par hjælpere for at kunne overkomme de mangfoldige opgaver, som var ham pålagt, havde gadebassen det

Bissekræmmerne var datidens handelsrejsende, og de vidste også dengang, hvordan man skabte den rette stemning for at få sine varer afsat. Samuel Henriques: En bissekræmmer der gør kortkunster, 1847.

også. For også han var en travlt optaget person i landsbyen, idet han skulle forestå ikke blot lørdagsballerne, men også de mange fester året rundt, som traditionen nu engang påbød. Det at være festarrangør var en alvorlig sag, og alene af den grund blev gadebassen valgt på en ganske anden måde end oldemanden. Hvor oldemandshvervet gik på skift, måtte gadebassen vælges efter kvalifikationer. Det var en initiativrig ung mand, man havde brug for. Det årlige valg af leder af ungdomslaget var afgørende for den festlige del af livet i landsbyen, ikke blot for de unge selv, men også for børnene og for de ældre. Mange af de fester, ungdommen arrangerede, var nemlig et fællesanliggende for hele landsbyen. Sommer i by-festen til eksempel, der var et af de store arrangementer, som det krævede uger at forberede. Hovedideen i denne fest, der kunne praktiseres på mange forskellige måder, forskel-

lige fra egn til egn, var kort følgende: landsbyens unge mennesker red ud i en nærliggende skov og plukkede de første, udsprungne bøgegrene eller de fældede et helt træ. Nogle af grenene smykkede de sig med. Andre gemte de, til de vendte tilbage til landsbyen, hvor de så red rundt fra gård til gård og stak en gren ind under tagskægget de steder, hvor optøget blev modtaget. Til gengæld fik de så penge, æg og andre fødevarer til det gilde, som de holdt på en af gårdene om aftenen. Midtpunktet for denne skik som landsbyens fest var så det pyntede majtræ eller majstangen, som blev rejst på gaden midt i byen. Den dansede man om, og her kunne alle være med, enten som deltagere eller som tilskuere. Om aftenen soldede ungdommen for sig selv.

At ride sommer i by var en festskik. En af de mange, som oprindeligt var mere end blot en festlig markering af, at nu stod sommeren for døren, at nu begyndte den tid, som var så vigtig for hele landsbyens trivsel: årstiden, hvor afgrøden begyndte at spire frem. Man forestillede sig nemlig engang, at man kunne fremme afgrøden ved at hente de nyudsprungne grønne grene ind fra skoven for derpå at anbringe dem rundt om ved gårdene. Man tænkte sig, at den kraft, som år efter år fik de grønne grene til at knoppes og til at springe ud, kunne overføres til landsbyen og dens marker. En nyudsprungen bøgegren indeholdt en ubestemmelig, men dog synlig magisk kraft. Det kunne ethvert menneske i landsbyen forvise sig om ved at iagttage naturen. Realitetsbetonet som man altid har tænkt, og det ikke mindst når det gjaldt årets afgrøde, mente man da, at denne kraft kunne udnyttes til eget bedste. Denne tanke er for så vidt helt elementær i selve sit princip, og den kendes fra mange andre kulturer end den hjemlige. Heller ikke den katolske kirke kunne få folk til at tænke anderledes, men kirken tillempede denne tro ved at sige, at det i virkeligheden først var en af kirken velsignet grøn gren, som havde den fornødne kraft til brug for afgrøden og alt andet spirende liv i landsbyen. Herhjemme, hvor vi ikke kender sommer i by-skikken fra hedensk tid, er dens nærmeste historiske forudsætning da netop at finde i den katolske middelalder. Senere — efter reformationen i 1536, hvor man fik påbudt et andet syn på det overnaturlige i naturen — blev skikken nok tilbage, men ikke troen. En magisk ritus, der blev til en religiøs ceremoni, forestået af præsterne, endte således som en festlig og underholdende markering af sommerens komme til landsbyen.

Karakteristisk for flere af de store årsfester var det, at de unge menne-

Dans omkring majstangen ved herregården Eskær i Salling. Til venstre står spillemændene, den ene spiller violin, den anden klarinet, og ved siden af dem ligger en øltønde. Udsnit af Chr. Langes skydeskive fra 1780. Det kgl. Skydeselskab, København.

sker red rundt i optog fra gård til gård. De gjorde holdt ved de enkelte gårde, sang en vise, hvori de tiggede naturalier, samtidig med at de blev be-
 værtet på stedet. Disse optog har haft en stor betydning for følelsen af
 fællesskabet i landsbyen. Alle var på den måde med, selvom det i virke-
 ligheden ofte var sådan, at det kun var ungdommen, der festede. Det betød
 derfor meget at få besøg af disse optog. Fik man ikke et sådant besøg, var
 man ikke accepteret. Man stod udenfor. Det måtte Meir Goldschmidt
 sande i sin barndom, da hans far i 1820'erne havde købt en gård i Valby,
 „på en tid, da købstadsfolk temmelig sjældent ejede gårde eller boede på
 landet“. Tilflytterfamilien var ikke populær. Der var meget i vejen med
 dem. Selv maden var ikke god nok. Så kom fastelavnen, og byens ungdom
 med sognefogdens søn Cort Sørensen red i spidsen for et karnevalsagtigt
 optog gennem byen — „toget så dejligt, gammelridderligt ud, når det således
 i de spraglede dragter og med de vajende lansevimpler drog hen ad den
 brede, snedækte gade. De søgte da hvergang en gård, og portene på alle

byens gårde stod på vid gab, ligesom ventende med længsel . . . Vor store røde port stod åben som de andre; men hele dagen kom toget ikke til os. Hver gang de red forbi til naboer og genboer, sagde Cort Sørensen højt: „Kirstine Hansdatter er ikke hjemme“. Således hed nemlig den forrige af-døde ejerinde, der havde været berømt for sit saltmadsfad. Vi børn følte den skam, der overgik vor gård, så dybt, at vi stod og græd bag portstolperne og knap vovede at se på festen, der syntes at være gjort for alle andre, kun ikke for os. Hver gang toget sådan var redet forbi, sagde far: „De skal hverken have vådt eller tørt, når de kommer!“ Men imidlertid stod bordet dækket, og han lod ikke tage af bordet“. Næste dag „begyndte festen igen, efter at der hele natten var blevet sviret på kroen, og henad formiddagen lød pludselig trompeterne ude i vor gård. „Gudske lov, der er de!“ råbte vi børn og kom næsten til at græde af glæde. Fader sagde: „Der er ingen, der har haft bud efter dem“, men med et mærkeligt opklaret ansigt trak han i hast støvlerne på og gik ud og bød dem alle: „Glædelig fest og velkommen“. — „Stig af“, kommanderede Cort Sørensen og tilføjede dæmpet, men dog tydeligt: „Kirstine Hansdatter er ikke hjemme!“ Men nu var der hos os dækket på købstadsvis, og vor store stue så rigtig hyggelig og smuk ud. Da Cort Sørensen kom marcherende ind i spidsen for adjudanter og musik-korps, råbte han pludselig: Hold kæft med musikken!“ og i den største tavshed stillede gårdmænd og gårdmandssønner sig op langs væggen og de forlegne manerer passede underligt til de ridderlige dragter. Men den store hjertelighed, som var i huset, gjorde lidt efter lidt sin virkning, og gæsterne kom i fuldstændig godt lune, da der blev budt dem sildesalat. Denne simple ret, der er så velgørende efter nattesvir, var dengang ukendt i byen, og en brændevin, hvorpå vi selv havde sat perikum, smagte overordentlig godt dertil. Derhos var der vin på karafler, i stedet for som i de andre gårde på flasker, og et lille glas deraf tog sig bedre ud end de andre gårdes vældige pæleglas. Endelig kom en budding, der stod i lys lue og nu tog gæsterne husets børn på skødet — om denne rene ild blev gæstevenskabet sluttet“.

Børnene

Børnene var tilskuere, ligesom de ældre, men naturligvis fejrede landsbyens børn også fastelavn. Fra Sandby i Vestsjælland fortæller Cathrine Hansdatter, at engang omkring 1850, „da jeg var lille, skulle vi efterligne de store med fastelavnsløjerne. Vi klædte os da ud. Lisbeth var skorstens-

Når bøgen sprang ud, hentede ungdommen „sommeren“ i form af de nyudsprungne grene ind i landsbyen. Træsnit på titelbladet af et skillingstryk fra 1775 med en af de viser, de unge mennesker sang under sommer i by-optøget. Det kgl. Bibliotek.

fejereens kone, hun havde et langt, hvidt sjal, hun rendte og slæbte med. Christian, der blev opdraget hjemme, var skorstensfejeren, jeg selv var i drengetøj, og Jens Jakob var stoddertøs; til denne trup sluttede sig Steffens' døtre og et par andre. Vi gik så og stavrede om i byen. Et sted, hvor vi kom hen, var der kortspil, de ville så gerne haft os indenfor, men vi ville ikke. Hos den nederste Per Nilen blev vi bedt ind, og der dansede vi, så der blev gang i støvlerne, kan du tro, vi fik en skilling og var svært tilfreds“.

I de gamle landsbyer var der ingen lag eller foreninger og organisationer, som tog sig af børnenes fester. De var henvist til deres egen opfindsomhed, og derfor blev deres optog nok så spontane og spredte. Snedige smådrengene med sans for realiteterne forenet med en ikke ringe frækhed kunne dog under kynisk organiserede former udnytte en årsfest til egen fordel. I mange landsbyer i Vestjylland var det således langt op i 1800-årene almindeligt, at visse grupper drenge længe før pinse købte adskillige flasker mjød og brændevin for deres opsparede penge. Når pinsen kom, begav de sig da med disse drikkevarer og med et lille glas i trøjelommen samt et stykke reb, der var nogle favne langt, ud af byen til de mest befærdede veje, der forbandt byen

med omverdenen. „Når de nu mødte fodgængere og køretøjer, som ville til byen, spærrede drengene dem vejen med rebet. Drengene tog da glassene frem og skænkede et glas mjød eller brændevin for de folk, som de spærrede vejen for. For dette glas lod drengene sig så betale 2 eller 4 skilling. Så fik de vejfarende lov til at gå eller køre videre. Men de slap hurtigst forbi, når de gav 4 skilling. Dog måtte drengene tit „drikke dem til“, som det hedder. Dette medførte ofte, at drengene til slut fik sig en rus, og mange gange opstod der slagsmål imellem drengene indbyrdes, når rovet skulle deles“.

Omkring 1875 skred øvrigheden ind og forbød denne helt ukristelige form for pinsefest.

Som arbejdskraft regnede man med børnene allerede i en meget tidlig alder. Husmænd med mange børn havde simpelthen ikke råd til at have dem hjemme længere end højst nødvendigt. Jens Christensen var 9 år, da han kom ud at tjene på Uggerslev mark på Nordfyn. Det var i 1837, og om den første dag i sit nye hjem har han selv meget levende fortalt: „Konen viser mig ud i karlekammeret, hvor jeg skulle hænge mit tøj, og bad mig ind og få et stykke mad. Der blev mig så forklaret, hvad jeg skulle bestille de følgende dage. I morgen skal hestene i mosen første gang, da skal Ole med for at vise dig, hvor de skal stå, og hvordan du skal bære dig ad med at flytte og vande dem de andre dage. Her er 6 køer dem skal du også flytte og vande, det får du nærmere besked på hvor tit. Der er 6 får, de skal flyttes 3 gange daglig, de har deres bestemte stykke, hvor langt de må komme; er de nået dertil, så flyttes de til mellemsæt og tilbage igen, når de er nået over igen, flyttes de til mellemsæt til den anden ende, således bliver du ved hele sommeren. Pas endelig på, at de stå bestemt lige, og lige langt mellem hver“.

Det kan synes hårdt nok, at en 9-årig knægt skulle pålægges alle disse pligter, men Jens Christensen befandt sig godt i tjenesten. Dog kneb det lidt med nattesøvnen, for han skulle sove i seng med karlen Ole, der var 17 år. „Det var begyndt at blive lidt varmt, jeg ville spjætte dynen af, og med det samme kunne jeg nok spjætte Ole over benene; det synes han ikke om, og det var ikke så underlig, at han spjættede igen; der var den mangel, at han spjættede alt, alt for hårdt, trådte mine ben så hårdt mod væggen. Det gjorde så ondt, at jeg turde ikke gå i seng om aftenen, men lagde mig i hakkelseskisten med klæderne på“. En morgen fandt madmoder ham liggende dér, og hun fik mæglet i striden om den fælles dyne.

Trods dette intermezzo så Jens op til Ole, sådan som små drenge altid har

At slå katten af tønden er en af de konkurrencebetonede fastelavnsskikke, hvor karlene blandt andet kunne få lejlighed til at vise deres færdigheder i at ride de heste, de brugte i det daglige arbejde. Emil Krause: Tønderidning i Store Magleby på Amager, 1897.

set op til de større. Og alle landsbyens børn så med længsel hen til den dag, hvor de var store nok til at kunne blive optaget i de unges lag eller kreds.

Skolegangen var det så som så med før skoleloven af 1814. Den viden, børnene skulle have, blev ofte erhvervet efter højst utraditionelle pædagogiske metoder. Margrethe Nielsdatter i Slaglille havde således „kun gået tre dage i skole, da hendes moder ej kunne undvære hende. Moderen havde lært hende at kende bogstaver og at stave, men da hun havde sådan lyst til at lære at læse, lærte hun, da hun kun 10 år gammel kom ud at tjene, først viser udenad af andre, fik dem derpå trykte tillåns, læste dem, medens hun vogtede, og lærte sig således at læse, og på samme måde lærte hun sig at læse skrift og senere at skrive, så at hun kunne skrive breve“.

Alle måtte hjælpe til i det daglige arbejde året rundt, også børnene, enten ude eller hjemme. Så måtte skolen vente. Landsbyfællesskabet var et arbejdsfællesskab på tværs af aldersgrupper og i nogen udstrækning også på tværs af social status, idet de jordbesiddende jo var afhængige af de jordløse og omvendt. De fleste familier var afhængige af hinanden økonomisk, og denne afhængighed betingede sædvanligvis et nært sammenhold familierne

imellem. Man hjalp hinanden, når det var nødvendigt. Brændte en families hjem, trådte de øvrige beboere sammen og holdt et doblegilde. Indbyderen udsatte en præmie, som kunne vindes ved terningspil, og alt, hvad der kom ind af penge under dette spil, blev givet til den nødstedte familie. Indsatserne kunne være store, for man vidste, at man også selv engang kunne komme i den ulykkelige families situation. Derfor „satsede“ man højt, når det gjaldt denne realistiske form for nabohjælp. Det var på længere sigt en hjælp til selvhjælp.

Barsel og død

I det hele bekymrede den enkelte families ve og vel resten af landsbyen, ja, man kan næsten sige, at alle store begivenheder i familien var fællesanliggender. Bryllup, barnefødsel og begravelse var derfor gerne i ligeså høj grad landsbyfester som familiefester, og intensiteten af disse fester såvel som af årsfesterne er at betragte som en slags barometer, hvorpå man kan aflæse graderne af sammenholdet i landsbyen. Festerne er nemlig et udtryk for, at sammenholdet, at følelsen af fællesskab, er så stort, at man ønsker at realisere det på en anden måde end gennem det daglige samkvem. I de landsby-samfund, hvor sammenholdet var bedst, blev der afholdt flest gilder året rundt. Der benyttede man selv den mindste anledning, som når en husmand ved naboernes hjælp havde fået klinet sit hus. Så holdt man straks et klinegilde, og når man kunne benytte en så forholdsvis spinkel anledning, synes det nok så rimeligt, at de verdslige fester ved livets højtider kunne være endog særdeles store.

I de lidt større landsbyer var befolkningen ligefrem delt op i to eller flere bydelag, grandelag, som de hed i Jylland. Vejrs ved Blåvandshuk består den dag i dag af Nørre- og Sønder-Grandelag. Var landsbyen for stor, kunne alle jo ikke deltage i familiefesten, men inden for hvert bydelag gik så en bydemand eller bedemand rundt og indbød til gilde. At der blev festet ved bryllup og barsel — egentlig barns-øl — er begribeligt nok: det henholdsvis kunne betyde og betød en tilvækst til landsbyfællesskabet, noget alle naturligvis var interesserede i at følge med i, og det måtte fejres. At et dødsfald også blev fejret som en fest hænger imidlertid sammen med en helt anden og langt mere realistisk og usentimental holdning over for døden, end vi kender i vore dage.

Man havde sine ligklæder liggende parat, og når man besøgte hinanden,

Ved højtiderne læste husbonden højt af Biblen, og man sang, så godt man formåede, efter de salmebøger, man havde fået til sin konfirmation. L. A. Ring: Helligaften på landet, 1885. Esbjerg Museum.

var det ikke usædvanligt at få stillet dette spørgsmål: „Vil du itte se mit ligtøj?“ — og så blev det taget frem af standkisten til almindelig beundring. Selv ligkisten havde mange stående. Man var altid rede til at dø, og når det gjaldt kirkens lære om et evigt liv efter døden, var det også noget, man var stærkt optaget af. Og i den forbindelse spekulerede man ikke mindst over selve vejen til Himmerig. Den var jo meget lang. Derfor måtte man da gøre ophold undervejs i en kro. Rønnede kro kaldte nogle den, andre kaldte den Tappernøje kro, Høkelbjerre kro eller Nobbens kro. Engang i 1700-årene besluttede to fynboer, at hvis den ene døde før den anden, så ville de mødes i Nobbens kro — „dør ta'er vi os en lille dram og en bid mad“. Selv mente de nok, at de kunne klare den lange rejse med et sådant ophold undervejs, „men det er sgu' meget værre med min gamle bedstemoder, som døde forleden“, sagde den ene, „for hun var så dårlig til bens, at hun sidder natur-

ligvis endnu på sin lænestol og gimper dør oppe et eller anden sted i luften og kan ikke engang nå til Nobbens kro“.

Døden var ikke tabu i dagligdagen. Det var noget, man sludrede om mand og mand imellem, og når man døde, gav hele denne nøgterne indstilling over for døden sig det udslag, at nu ville man ære den afdøde med et regulært gilde. Når man festede for den nyfødte, der trådte ind i landsbyfællesskabet, var det ligeså rimeligt, at man på en festlig måde markerede, når én forlod det. På Haderslevegnen var den første skål, man udbragte under gravøllet, „Det salig ligs skål“.

Risikoen for, at den afdøde kunne gå igen, var til stede. Derfor traf man en lang række sikkerhedsforanstaltninger. Så snart den afdøde havde lukket øjnene, lindede man lidt på vinduet for lige akkurat at give den dodes sjæl en mulighed for at påbegynde sin lange vandring via Nobbens kro til Himmerig. Når man skyndsomst lukkede vinduet igen, var det af angst for sjælens gengangeri. Man kunne også stikke nåle i ligets fodsåler, således at det — bogstavelig talt — ikke kunne gå igen. Af samme grund bandt man undertiden storetæerne sammen på liget. Det hændte også, at man kom en stor portion hørfrø ned i kisten, for liget kunne ikke gå igen, før det havde talt hvert eneste frø. Det var en ældgammel tro, at man kunne binde gengangere med denne tællen.

Hyppe gengangere var alle, som på en eller anden måde i levende live havde krænket fællesskabets vedtagne normer. Sådanne mennesker måtte vandre hvileløst om, indtil de selv havde genoprettet den gjorte skade. En bymand, der havde flyttet en skelpæl på marken for på den måde at udvide sit jordtilliggende, kunne ikke få fred i sin grav, før han havde flyttet pælen tilbage igen. Almindeligt var det også, at de, der havde plaget landsbyens beboere, måtte gå igen som straf: onde herremænd og hovmodige herregårdsfruer. De kunne få fred, hvis en eller anden ville tilgive dem, men det ville ingen.

Naboskab og heksetro

Overtroen var en del af den daglige tilværelse. Alle overtroiske forestillinger og alle overnaturlige væsner skal derfor rettelig betragtes ud fra de situationer i hverdagen, som har betinget deres opståen og deres livsvilkår fra generation til generation. Menneskene i landsbyen var hverken dummere eller mere åndsformørkede, end mennesker i vore dage er. De havde bare ikke den samme rede på tingene, som vi har. Et enkelt eksempel kan illu-

Sunde bondepiger med røde, runde kinder og uden bekymringer optræder på mangfoldige af 1800-årenes noget idealiserede folkelivsbilleder. Jørgen Roed: Sjællandske høstpiger hæger sig – gør sig i stand – ved brønden, 1850. Statens Musum for Kunst.

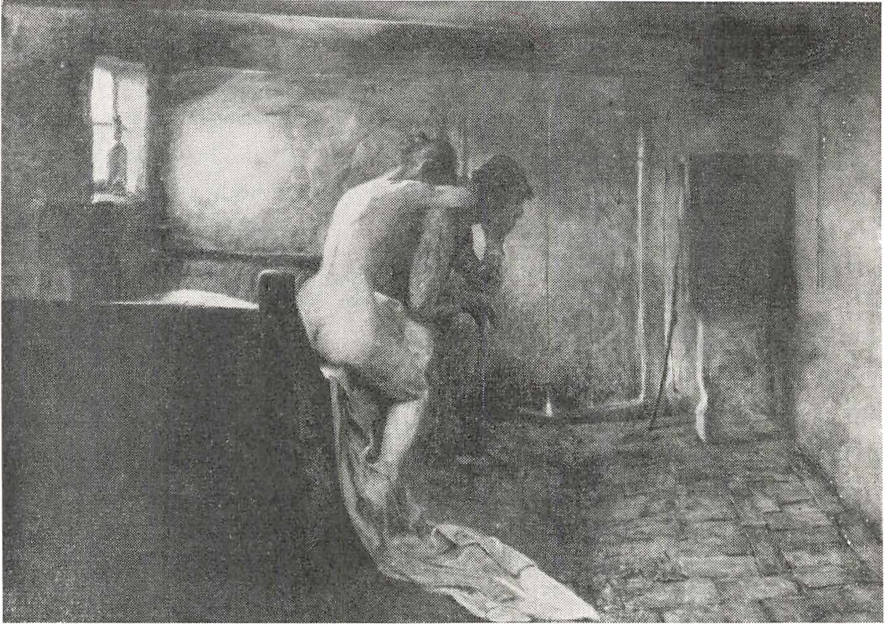
strere dette: Mange kvinder vidste af bitter erfaring, at det undertiden kunne knibe med at få held med smørkærningen. Årsagen til uheldet kendte man ikke, men en forklaring måtte det have. Nærliggende var det at tro, at en eller anden – og det måtte naturligvis være et ondt menneske – havde taget „smørlykken“ fra én. Denne situation kendte en af oplysningstidens mest realistisk tænkende mænd, sandflugtskommisær A. F. Just fra Viborg, og han skrev da i sin meget populære „Bondepractica“ fra 1798: „Man må i stærk varme ej give hekse skyld, om man ej kan få smør; og enten det er varmt eller koldt aldrig tro, at gamle kællinger formå mere hos Fanden end de unge. Sådanne uheld som Fanden og hekse få skyld for ere gerne en følge af ganske naturlige årsager. Såsom: i tordenvejr . . . , når mælkebøtten og kærnen ej er ren . . . , når kørerne er syge o.s.v.“

Nogle kvinder blev langsomt belært heraf, men det varede længe. De, der ikke blev det, gjorde derpå følgende for at få „smørlykken“ tilbage: de kastede en ophedet funden hestesko ned i smørkærnen — og det hjalp, men det var fordi fløden så fik den varmegrad, som var nødvendig for at smørkuglerne kunne udskilles.

I hele denne smørkærningssituation var troen på heksene overtro, men troen på hesteskoens virkning var udslag af en faktisk viden, som kvinderne blot ikke havde gjort sig klar. Havde de det, havde de nemlig ophedet smørkærnen på en hvilken som helst anden måde end lige netop med en af traditionen anerkendt lykkebringer.

Heksetroen var ulige mere alvorlig end troen på hesteskoen. Fra de gamle landsbysamfund har man et utal af beretninger om, at nogle mennesker var hekse. Det kunne være både mænd og kvinder, som af sladderens blev beskyldt for at være onde af naturen. Ofte var det mennesker, der var „anderledes“, der blev udsat for sådanne beskyldninger, originaler, enligt boende folk, halte, skrutryggede, tiggere, skøger og andre, som ikke faldt til i landsbyen. De blev syndebugke for alt, hvad der ikke ville lykkes. Undertiden var det de „kloge“ folk, som udpegede de „onde“. De „kloge“ gik man til, når man var syg eller når kreaturerne var syge, eller når man i det hele var kommet i utur, og de „kloge“ folk havde altid et råd på rede hånd. Det kunne være en kur, måske et eller andet husråd, men deres hovedopgave var at bekæmpe alt det „onde“ i en landsby, og det „onde“ havde de en særlig evne til at personliggøre. Undertiden kunne de pludselig se for sig, hvem blandt landsbyens beboere, der var heks eller skademand. Den 18. marts 1799 gik Anna Clemends, en 82-årig kone i Brigsted, ind i Jørgen Mortensens gård for at se på den kloge kones konsultation. Mange mennesker var forsamlede for at se hende „doktorere på knægten Jens“, men da nu Anna Clemends trådte ind, råbte den kloge kone: „Her er mesteren for alt hekseriet!“ For Anna Clemends kom det som et chok. Det gjorde det også for de forsamlede, men den kloge kone var velanskrevet. Derfor turde man ikke gøre andet, end hvad hun påbød dem. De lynchede hende. Pryglede hende ihjel.

I 1616 blev Peder Sørensen Gjedsted i Læsten syd for Viborg brændt på bålet som heks efter naboernes sladderagtige kampagne imod ham og hans kone Dorette igennem flere år. Det begyndte i 1610, fortalte Rasmus Jensen i retten, da Dorette hidsede sin hund efter hans gæs, fordi de gik i hendes og mandens nytilsåede bygmark. Hun var i sin gode ret, men Rasmus Jensen

Yndet var det blandt karlene at fortælle sjofle historier og at synge sjofle viser om natlige besøg i pigekamre. Virkeligheden var anderledes. Christjern Schobius: Det tabte paradys, 1899–1900. Aalborg Museum.

sagde til hende, at hun i stedet burde have taget gæssene i hus, så skulle han have betalt den skade, de havde gjort. „Da gik hun hjem og svarede ham intet. Og siden derefter blev han forkommet på sit helbred“.

Derefter rullede lavinen. Alt ondt og mærkeligt i landsbyen sættes fra den dag i relation til Peder Gjedsted og hans kone. Lige gyldigt hvad de to siger og gør, påstås det af naboerne at være udsprunget af mandens evner som heks. De to blev så langsomt frosset ud af landsbyfællesskabet, og en dag flygtede han. Han kunne ikke holde sladderen ud længere, men det, at han flygtede, samt en døende nabos vidnesudsagn til præsten var for retten uomstødelige beviser for, at han virkelig var heks.

Den døendes vidneudsagn er et frygteligt dokument, for så vidt som det detalje for detalje opruller et billede for os af landsbyfællesskabets vrangside:

„Først kom jeg og Peder Gjedsted udi trætte på Skt. Valborg dag nu sidst forleden 3 år, og straks derefter misted vi dyden af vores mælk og kunne ikke have godt af vort mælk.

Om Skt. Mikkelsdag, der kom efter, det samme år fik jeg noget rug af Peder Gjedsted for markkorn, og der jeg klaged på, at det var næsten halv part skarn, da sagde han, at jeg skulle snart få andet at tage vare.

Nu til fastelavn kommer først 3 år på onsdag mod aften kom Peder Gjedsted til mig og spurgte mig, om jeg ville tærse for ham. Da sagde jeg: „Nej, Gud vil jeg ej“, fordi han haver ikke forskyldt noget godt af mig. Da sagde han, at jeg skulle intet både af, at jeg ville ikke gøre for ham, og den tid skulle snart komme, at jeg skulle lidet kunne gøre for mig selv og intet for andre. Så gik han for min dør og skrev noget vidt omkring på jorden med skovl og nogen kors. Anden dag, der kom efter, misted vi dyden af vores mælk igen.

I fjor 3 uger før Skt. Mikkelsdag om morgenen tidlig kom Dorette, Peder Gjedsteds kone, til mig og spurgte mig, om jeg vidste ikke, hvor hendes øg var; da sagde jeg: „Jo, jeg haver dem i hus, men vil I have dem, da skal I fly mig brød for 9 øg, jeg har haft i hus“. Da sagde hun: „Skal vi hente vores øg her hver morgen, da ved jeg ikke, hvor det skal stå til“. Da sagde jeg: „Ja, Gud skal I så, så tit som de går i dannemænds korn, da skal jeg tage dem i hus, da skal I løse dem ud“. Da sagde hun: „Ja, ja, jeg skal jette dig en jet — jeg skal love dig et løfte, — du skal få både skam og skade, men jeg skal give stunder at skrifte, før end det skal komme på dig“.

3 uger efter Skt. Olufs dag nu i høst sidst forgangen gik jeg på Bjørnsager og min kone og slage byg. Da, som jeg gik allerbedst, kom der så mange fluer omkring mig, som mig tøjte, at jeg aldrig havde set på en tid i alle mine dage, så jeg ikke kunne vende mig for dem, og samme tid var det en stor kulde. Da fik jeg svarlig ondt samme tid udi mit ene lår og side, og siden kunne jeg aldrig tjene mig 1 skilling med dags gerning at gøre for nogen mand.

Nu noget før jeg nu i dag skulle have ganget til tinge og bestanden, at jeg havde stævnet mændene her i byen, da misted jeg al den magt, jeg havde i min lår, hånd og min ene side, så jeg tror ikke, at jeg kunne føle det, om nogen ville hugge min hånd af mig, som godtfolk kan se, hvordan jeg ligger her nu.

Og alt dette skylder jeg Peder Gjedsted og hans kone Dorette for, og ingen anden menneske her på jorden“.

Sådan var menneskene også i en dansk landsby.

Bondegården i digtning og kunst

Af NIELS TH. MORTENSEN

At en bondegård i sig selv med dens mennesker og dyr skulle kunne rumme nogen form for skønhed, der var værd at skrive om eller at male, ville endnu i 1700-årene have været en absurd tanke. Bondegården hørte til „den lave sfære“, som skønånder ikke gerne beskæftigede sig med. Ser vi bort fra de skillingsviser, hvor der findes glimt af bondeliv, har vi ikke mange litterære vidnesbyrd om bonden og hans hjem i den tid; de digtere, som før år 1800 viste ham nogen interesse, kan tælles på én hånd, ja, ret besét er der vel ikke andre end Ludvig Holberg og Ambrosius Stub.

Selv om det ikke er noget flatterende billede, Holberg giver af landalmuen i Erasmus Montanus og Jeppe på Bjerget, skildrer digteren dog aldrig bonden som en lavkomisk figur. Johan Herman Wessel gør det derimod i sin fortælling Posthuset, hvor han tilmed lader bonden tale jysk landmål for at forhøje den latterlige virkning. Holbergs bønder er mennesker, i hvem vi alle kan have fornøjelse og belæring af at spejle os.

Ambrosius Stub holdt mest til på herregårde, når han flakkede rundt som skriver og lejlighedspoét hos adelige, fynske herskaber; men han har næppe følt sig for god til at kigge indenfor hos den fynske Jeppe og smage på hans hjemmebryggede øl. I sin skønne forårssang Den kedsom vinter gik sin gang har Stub heller ikke for lutter sværmeri glemt, hvis marker, det var, han gik på:

Ak se, hvor tegner marken vel
for bonden, hele verdens træl!
Han ler, fordi
hans slaveri
skal endes med sin frugtbarhed
i fred.

Hist går de kåde lam i flæng
og spøger i den grønne eng;
de knæler med en hjertens lyst
for moders mælkefulde bryst;
de kvægner ved den søde tår,
de får.

Hist vogter hyrden kvæg og korn;
 et hundebjæl, en lyd af horn
 er al hans spil;
 men hører til,
 hvor smukt den skov ham svare må
 derpå.

I dette yndefulde natursceneri er der vel megen hyrdepoesi; men det udstråler en så umiddelbar glæde, at man ikke kan læse digtet uden at blive revet med af de dansende rokokko-strofer. Stub ser nok, at bonden er træl, men lægger dog i ham sin egen glade munterhed.

Der er en iøjnefaldende forskel på Holbergs naturlige bønder og de skilddringer af landalmuen, som i de følgende år fremkommer i de patriotiske syngespil, der begynder med Johs. Ewalds Fiskerne, fortsætter med Th. Thaarups Høstgildet og kulminerer med Johan Ludvig Heibergs Elverhøj. Fiskeren og bonden var romantiseret indtil ukendelighed i nationaldragter og grupperet på scenen omkring personer fra „den højere sfære“; bondens hus var et sætstykke.

Interessen for bonden havde været voksende siden slutningen af 1700-årene; politisk gav det sig udtryk i reformerne; i litteraturen blev bonden — og hans datter — genstand for digterens romantiske drømme. Hvis man endelig søgte at nå frem til en uhildet betragtning af ham, eller i det mindste til en opfattelse, der rummede momenter af sand menneskeskildring, fremtrådte han gerne som en plump figur uden sans for andet end at æde og drikke. Oehlenschläger tegner i Langelands-rejsen et portræt af en sådan person, der ikke kan dele digterens begejstring over kornblomsten på marken — denne „helvedes klint“, som bonden kalder den, idet han „skær sig en håndfuld stor og tung under vranten snak“ og blander den „i en sælhundspung blandt røgtobak“. Thi „alt nyttigt bør gennem munden gå; det er hans princip“!

Man sværmede med digteren i naturen; man betragtede den med „sjælens øje“, og hvis blikket faldt på en fattig bondehytte, indgik det lave bindingsværk med dets indhold som en poetisk del i det litterære mønster — forudsat at man ikke blev forstyrret i sine drømme af en virkelig bonde, som spredte møg eller lugede ukrudt.

Dette lyriske sværmeri nåede sit højdepunkt med Chr. Winthers Træsnit,

Jens Juel: En sjællandsk bondegård under et optrækkende uvejr. Ejgård ved Ordrup, 1780'erne. Statens Museum for Kunst.

en samling versificerede kærlighedshistorier med landlig baggrund. „Tro ej, at elskovs gud kun bor blandt grever og baroner“, udtaler digteren i indledningsvignetten, idet han oplyser, at „de, som på min scene gå er jævne danske bønder“; thi Amor „flagrer i den mørke stald og gækker bondens piger“. I et af digtene — Henrik og Else — tegnes følgende idylliske billede af bondens datter i faderens urtegård:

Liden Else sidder lunt ved sin faders urtegård
 med sin flittige rok, og rundt om stolen står
 pioner, tulipaner og buksbom, krusemynt;
 men pigen var dog havens alsomdejlige pynt.

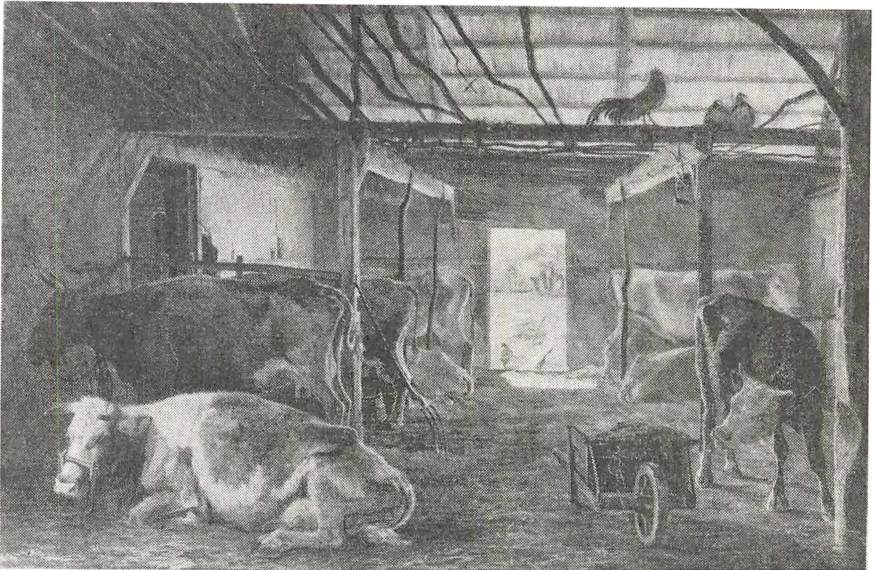
De æstetiske problemer var lige så indviklede for halvandet hundrede år siden som i dag; diskussionen om dem var iblandet og præget af de menneskerets- og frihedsideer, som den franske revolution havde gjort mere aktuelle end nogen sinde, samt af nationale og naturfilosofiske betragtninger. Også

maleriet var stærkt litterært betonet; det kneb med at finde grænsen mellem digtning og billedkunst.

Man skulle selv være opvokset på landet som Jens Juel og C. W. Eckersberg for overhovedet at finde på at stille sit staffeli ud i naturen og male med åbne, dagklare øjne. Jens Juel havde så tidligt som i 1780'erne den dristighed ligefrem at gøre en rigtig bondegård — nemlig Ejgård ved Ordrup — til hovedemne i et oliebillede, som han kaldte En sjællandsk bondegård under et optrækkende uvejr. I et landskab fra Jægerspris 1782 er natursceneriet mindre dramatisk; i forgrunden ser man et par bønder drage på markarbejde med le over skulderen, fulgt af en høstpige med rive. I mellemgrunden ligger landsbyen med dens sammenstuede bondegårde.

Jens Juel var egentlig portrætmaler og dyrkede kun landskabsmaleriet for sin egen fornøjelses skyld; landskabsmaleriet regnedes for en lavere genre — ja, egentlig var det slet ingen genre endnu herhjemme; det var først, da Eckersberg i 1818 var blevet lærer ved Akademiet, at det danske landskab med dets marker og gårde, dets skove og søer for alvor blev opdaget af de yngre kunstnere. Eckersberg selv havde allerede før 1810 malet i Nordsjælland, især fiskere ved Hornbæk, formodentlig inspireret af Johs. Ewalds digtning. Man kender dog også fra hans hånd bl. a. et landskab fra Møen En udflyttergård af bondebyen Speilsby fra 1810. Det var først i løbet af 1820'erne, at han udviklede sin såkaldte blonde kolorit med dens klare lokalfarver i en række landskabelige motiver fra den sjællandske kyst.

Det kunne have sine vanskeligheder at overbevise samtiden om værdien af dette friluftsmaleri; det var, syntes man, meget begrænset, hvad der fandtes af landlige emner, værdige for en kunstner at beskæftige sig med. Tidens førende litterære smagsdommer, Johan Ludvig Heiberg, gjorde i 1838 gældende, at det ingen hensigt kunne have at male sten, planter og dyr, for disse „ere uden idealer“ . . . Til alt held for den Eckersberg'ske skole virkede samtidig med Heiberg Danmarks første, egentlige kunsthistoriker, N. L. Høyen, hvis opfattelse støttede de unge landskabs- og folkelivsmalere, og hvis vurderinger i det lange løb skulle vise sig langt solidere underbygget end Heibergs. Det var Høyens mål at grundlægge en fædrelandsk billedkunst, der på linje med guldalderens digtning skulle se det som sin fornemste opgave at skildre Danmarks landskab, folkeliv og historie. „De gamle guders og heltes træk ere nedarvede på nutidens sønner“, udtalte han. „Hvor ofte har ikke hjertets følelse udbredt den mest jomfruelige ynde over bondepigens åsyn,

Johan Thomas Lundbye: En kostald i en bondegård. Fra Vejby, 1844. Statens Museum for Kunst.

og adlet hendes kraftige bygning! Med hvilken ro kan ikke et ærligt, et højmodigt sind male sig i bondens ansigt, og med en oprindelig, en bestemt, et ægte folkeligt stempel, der så let forviskes og bortglattes ved dannelse! Eller skulle måske vore kunstnere være blinde for den inderlighed, den dybde i følelsen, hvis strålende glimt ikke engang vanviddet kan udslette“? Høyen hentyder her til Blichers fortælling Hosekræmmeren.

De af periodens kunstnere, der knyttede sig nærmest til Høyens ideer, var Johan Ths. Lundbye, Jørgen Sonne, Wilh. Marstrand, Fr. Vermehren, Christian Dalsgaard og Jul. Exner — for at nævne de betydeligste i denne forbindelse. Lundbye startede som dyremaler, og hans betragtninger af denne medskabning var stik modsat Heibergs, hvilket han beviste ved at male sjælfulde portrætter af køer, heste, får og hunde. Hos den franske digterfilosof, Jules Michelet, havde han fundet genklang for den tanke, at man skulle se med kærlighed og forståelse på alle Guds enfoldige skabninger — ikke mindst dyret, „en dunkel gåde, en uendelig verden af drømme og stumme smerter“.

Denne side af Lundbyes væsen har man i det lille format et smukt vidnes-

byrd om i hans illustrationer til Kaalunds Fabler for børn, 1844; i denne digter havde maleren fundet en beslægtet sjæl. Kaalund holdt ligesom Lundbye meget af at søge ensomheden blandt dyrene på bondens mark og i hans stald eller hønsegård. I Vinteraften på landet hedder det:

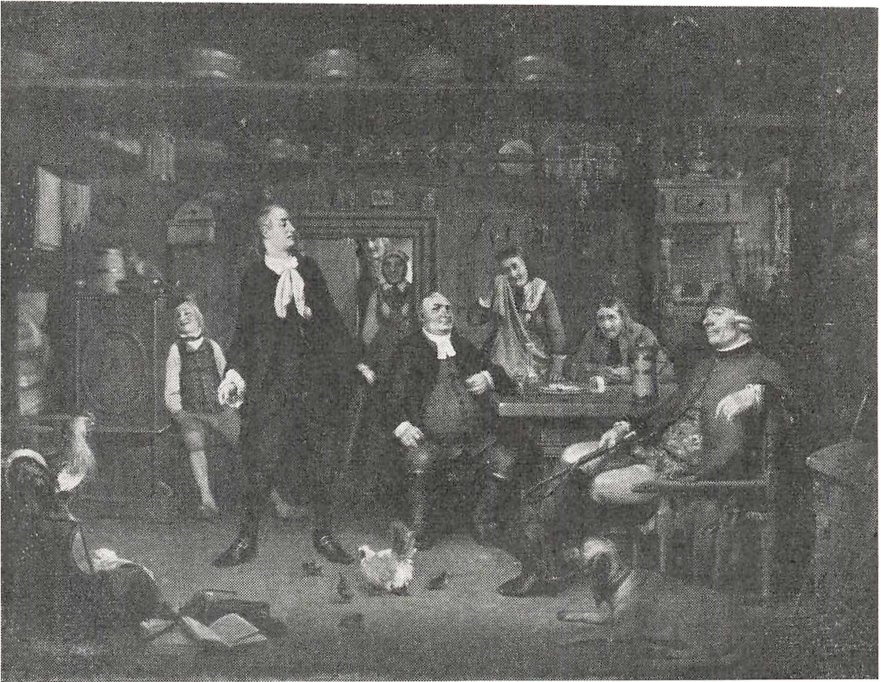
Det pusler omkring mig
i krogene skumle;
— derinde i stalden
jeg hører kvæget gumle
og hestene, som rasle
med spillbommens kæde
og stampe ved krybben
og pruste, mens de æde.

Mange af Lundbyes dyreskildringer giver lignende virkelighedsnære indtryk fra bondens gård. Da han i 1844 udstillede et af sine betydeligste arbejder på Charlottenborg: En kostald i en bondegård forargede dens livagtige staldatmosfære bl. a. kong Christian 8., og en anmelder skrev ironisk: „Vi forventer, at hr. Lundbye på næste års udstilling har et maleri af en mødding i måneskin“! Iøvrigt var det Lundbyes „livsmål at male det kære Danmark, med al den simpelhed og beskedenhed, som er karakteristisk for det“... I overensstemmelse med dette program finder vi da også gårde og hytter sammen med bondens dyr på mange af hans landskaber.

Selv om Lundbye dengang måtte forekomme såre realistisk, synes vi, at hans billeder genspejler guldalderens — og ikke mindst H. C. Andersens — Danmark med sine ømtblide skildringer af landlivet: „Der var så dejligt ude på landet; det var sommer! Kornet stod gult, havren grøn, høet var rejst i stakke nede i de grønne enge, og der gik storken på sine lange, røde ben og snakkede ægyptisk“... hedder det i Den grimme ælling. Den store eventyrdigter har også malet uforglemmelige aftenlandskaber:

Se solen går ned i dejligste rødt,
i stakker står høet og dufter så sødt.
En bonde går hjem med le på sin ryg,
i luften danse de snurrende myg.

Vore genremalere dyrkede i perioden 1820—40 fortrinsvis fremstillinger af Italiens folkeliv; Jørgens Sonnes billeder fra trediverne af romerske bønder er

Wilhelm Marstrand: Scene af bondelivet, motiveret efter Holbergs Erasmus Montanus, 1844. Statens Museum for Kunst.

i så henseende ganske karakteristiske; men efter sin hjemkomst fra Italien blev Jørgen Sonne i årene 1845–60 frem for nogen den poetiske skildrer af landalmuen i fest og højtid: Bønderfolk, som drage til kirke — En brudfærd fra det nordlige Sjælland — En ligfærd — Sct. Hans fest i Tisvilde — Julemorgen etc.

I modsætning til Sonne lykkedes det aldrig for Wilh. Marstrand at omstille sin italienske genrestil til dansk landliv. Han gjorde sig såmænd de hæderligste anstrengelser, da han efter sin hjemkomst fra Rom fik til opgave at male En scene af det danske folkeliv. Han slog sig en tid ned i Roskilde for derfra at studere sjællandske bønder. Han idé gik ud på at male En scene af bondelivet, motiveret efter Holbergs Erasmus Montanus, og han gjorde til det formål en mængde studietegninger på egnen. Billedet vakte ved sin fuldførelse i 1844 megen opsigt; man syntes, at såvel Holberg som de sjællandske bønder var taget lige på kornet. I illusionær forstand er det også

ganske dygtig gjort, men nogen dybere karakterstudium rummer det ikke. Marstrand kunne kun opfatte bonden set gennem Holbergs briller — som en teaterfigur, og bondens hjem som en scene med pyntelige rekvisitter.

Nej, vi skal frem til Fr. Vermehren for at se, hvordan et bondehjem virkelig tog sig ud i midten af forrige århundrede. Vermehren er ikke blot den sobre iagttager, han er også frem for nogen den saglige skildrer af landalmuen og dens omgivelser, uden at forfalde til anekdotisk reportage. Endnu i Reservesoldatens afsked fra 1849 kan han forekomme lidt følelsesfuld. Vi ser ind i en rummelig bondestue, hvor den unge husbond er i færd med at trække sin mundering på, mens tårerne løber hans hustru ned ad kinderne; deres lille søn leger intetanende med et dannebrogssflag. Senere bliver Vermehrens mange bondeinteriører stadigt mindre pointerende — hvis der overhovedet er nogen fortælling i dem. Ser vi bort fra hans portrætter, har han næsten udelukkende malet billeder som Huslig scene i et fattigt bondehjem, Tiggerbørn i et bondekøkken, Det indvendige af en bondegård, En fattig bondestue ved middagstid o. s. v. — alle gjort med en spids, lidt tør pensel, men med megen omstændighed, hvilket også præger hans mest kendte lærred: En jysk fårehyrde på heden fra 1855. Lapperne på hyrdens tøj er nøje gengivet, men dog med en sirlighed, der tjener et „malerisk“ formål — d. v. s. at alt, hvad man malede, måtte være skildret således, at det tog sig kønt ud, målt med romantikkens æstetiske alen. Farven havde ingen egenværdi, ingen stofflig karakter, den tjente kun til øjets illusion og sindets løftelse.

Blicher og Chr. Dalsgaard

Også Christen Dalsgaards kolorit er forsigtig og fantasiløs; men med Dalsgaard — og Blicher — får landalmuen en central plads i åndslivet. Blicher? Ja, for det er til syvende og sidst denne geniale digter, vi kan takke for, at søgelyset bliver rettet mod det mørke Jylland. Mens man endnu på Sjælland og Fyn stirrer sig blinde på stråtagsidyllen med storke på bondens tag, lukker St. St. Blicher med sine noveller øjnene op for en stor og tragisk menneskeverden bag de små ruder i hedebondens lave hytte.

Mens Blicher i sin højdanske poesi bevæger sig i lyrisk flugt over „lyngens brune land“, finder man i hans fortællinger og i hans vers i jysk mundart mange glimt af bonden og hans hjem: „... jeg opdagede snart en virkelig gård“... , hedder det i Hosekræmmeren, „... hvis omrids bleve tydeligere og skarpere, jo nærmere jeg kom den, og som, flankeret af tørvestakke, så langt

Johan Frederik Vermehren: Huslig syssel i en fattig bondestue, 1859. Statens Museum for Kunst.

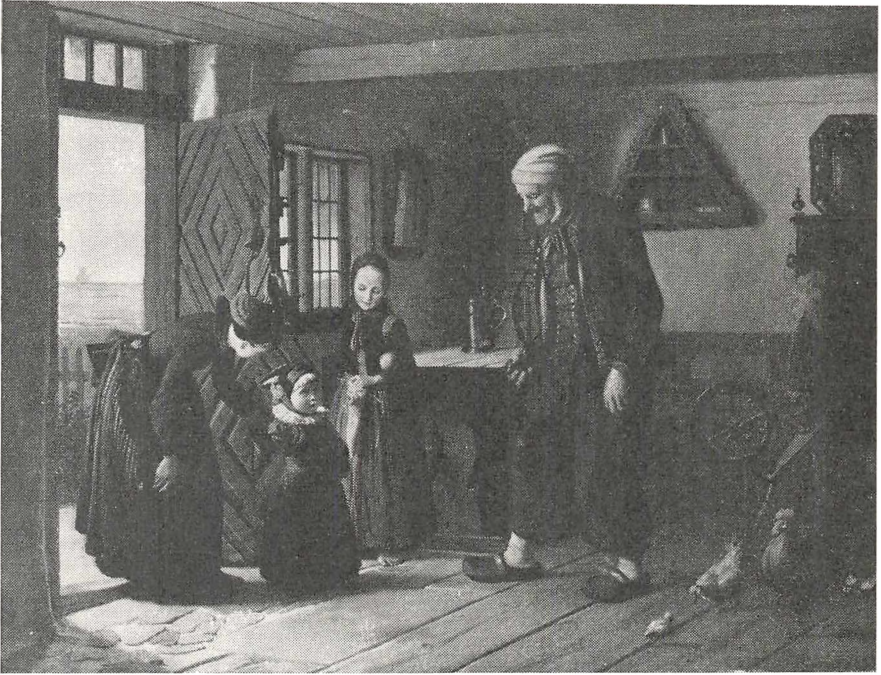
større ud, end den virkelig var. Dens beboere var mig ubekendte. Deres klæde-
 dragt var fattig, deres husgeråd tarveligt; men jeg vidste, at hedeboeren tit
 gemmer ædelt metal i et umalet skrin eller i et usselt hængeskab“. Efter at
 læseren nu er blevet præsenteret for hedebonden og hans kone, træder lidt

efter „en ung og overmåde dejlig bondepige (ind), hvem jeg ufejlbarligen ville have erklæret for en fra grusomme forældre og et modbydeligt ægteskab bortflygtet, forklædt frøken, hvis ikke hendes rødladne hænder og uforfalskede bondemål havde overbevist mig om, at ingen travestering fandt sted“ . . Det er overalt i Blichers digtning den psykologiske skarphed, der får hans skikkelser til at træde så klart frem af omgivelsernes ofte mørktonede baggrund. Selv når hans marvfulde stemme ligger i det mest højtidelige leje, som når han i traditionel versform beretter om Søren Kannes bedrift — et sandt heltedigt om bonden — bevarer han folkevisens troværdighed i tonefaldet.

Mens Høyens forelæsninger jo nok satte de unge kunstnere på sporet af landlige motiver, var det Blichers digtning, som — kan man næsten sige — gav deres motiver indhold eller i hvert fald inspirerede genremalerne — og frem for alle Chr. Dalsgaard — til at skildre „hjertets følelse . . i bondens ansigt“. Vermehren har malet såvel sjællandske som jyske bondegårde. Dalsgaard har — på et par sjællandske undtagelser nær — udelukkende søgt sine motiver i sin fødeegns landsbyer omkring Skive, og han har specielt skildret de Salling-bønders liv „taget fra den åndelige side“, som Jul. Lange udtrykker det, idet Dalsgaard lægger vægt på „den psykologiske dybde i skildringen af

Christen Dalsgaard: En gudelig forsamling i en bondestue. Salling. Udstillet 1869. Privateje.

Julius Exner: En lille dreng, som i forening med en ældre søster er i besøg hos sin bedstefader for at lade sig se i sine nye klæder. Amager, 1853. Statens Museum for Kunst.

karakter og udtryk“. Det er fortrinsvis landsbyhåndværkeren — bonde og håndværker i samme person — vi besøger i hans hjem sammen med Dalsgaard og oplever i en række bevægede situationer: To mormoner er på deres vandring kommet ind i et tømmerhus på landet, hvor de ved prædiken og ved fremvisning af deres sekts skrifter søger at vinde nye tilhængere. Her er især en gammel skeptisk bonde og hans blinde datter ypperligt set. I Afskeden ser vi en bonde stå stejlt afvisende i døråbningen og se vredt efter den afviste bejler, mens datteren inde i forstuen klynger sig grædende til sin mor. I Ulykkelig kærlighed har Dalsgaard hentet emnet direkte fra Hosekræmmeren. I Et par gamle jyske bønder nyder altrets sakramente ser vi ind i en fattig bondestue, mens vi i En gudelig forsamling i en bondestue fra 1869 bliver deltager i et grundtvigsk vennemøde; alle billedets ca. 35 personer er levende karakteriseret, kun forekommer de unge piger at være af en lidt finere race end de øvrige.

I modsætning til Dalsgaard skildrer Jul. Exner kun muntre og rørstrømske situationer af bondelivet. Exner er desuden flottere og mere flatterende, men rigtignok også mere overfladisk, i sin malemåde; den anekdotiske handling er henlagt til nydelige museumsstuer. Det var Høyen, som rådede ham til at søge sine emner blandt Amagers bønder, der havde bevaret deres gamle skikke, interiører og folkedragter: *Besøget hos bedstefar*, *Episode af et gilde på Amager etc.* Exner har også malet i Midtjylland samt på Fanø, hvor han ligeledes fandt skønne folkedragter og særprægede, pyntelige stuer.

Viggo Pedersen og Hans Smidth

I sidste halvdel af 1800-årene og i de første decennier af dette århundrede blev der malet en uoverskuelig mængde billeder med landlige motiver. Akkurat som unge kunstnere i dag skal male nonfigurativt og absurd, var det dengang moderne at male idyllisk — og i dette mønster fyldte de stråtækte bondegårde en anselig plads. Især øvede Vermehren stor indflydelse i den retning. Han var lærer på Akademiet fra 1865 til 1901 og lagde vægt på, at eleverne grundigt studerede og tegnede landvæsnets ingredienser såsom staldbygning-

Viggo Pedersen: Udenfor et bryggers i en bondegård. Eskildstrup på Sjælland, 1876. Den Hirschsprungske Samling.

Hans Smidth: En vesterjysk bondegård. Efterårsstemning. Skive-egnen, 1870'erne. Privateje.

ger, storkereeder, malkespande, markredskaber, slibestene, vippebrønde, hyldebuske og kreaturer. Skulle man nævne en enkelt af de unge, københavnske kunstnere som eksempel på denne „agrariske“ retning, kunne det blive den kendte landskabsmaler Viggo Pedersen, hvis skitsebøger fra halvfjerdserne vrimler med landbrugstegninger, og som forøvrigt har malet mange udmærket indtrængende studier af bondegårde på Sjælland: Bag en bondegård. Staffage af kør, høns og ænder. Gråvej, Skamstrup 1879. Man kunne såmænd også have nævnet Joakim Skovgaard. Hans billede på Den Hirschsprungske Samling af forårs-fåreklipping bag en bondegård er malet i Paris 1881 efter nøje studier på Lolland.

Det blev iøvrigt en maler fra Lolland, som frem for nogen blev skildreren af den jyske bonde og hans hjem. Hans Smidth var nemlig født i Nakskov 1839, men han flyttede senere med sine forældre til Skive, og han blev student fra Viborg. Fra midten af 1860'erne kunne man træffe Hans Smidth på de sandede hestier, vandrende omkring som en anden tater. Oprindeligt

havde han studeret til læge, men var efter nogle års forløb søgt ind på Akademiet, hvor han dog af økonomiske grunde måtte afbryde sin uddannelse. Under sit omstrejferliv i Nørre- og Midtjylland tegnede og malede han figurstudier, gårde og hytter, interiører og daglige hændelser overalt, hvor han kom frem. Han overnattede gerne hos bønderne, hvis tillid den mutte, ensomme fyr hurtigt vandt — ikke mindst fordi han efterhånden fik ry på sig som klog mand i sin egenskab af mediciner. Hans Smidth startede som maler i den traditionelle Vermehren'ske ånd, men lidt efter lidt udviklede han i sine sanddru og karakterfulde lærreder, hvor farven var lagt på med brede strøg, en umiddelbar og dristig kolorit, ofte forenet med en usædvanlig realistisk opfattelse af motivet. Hans billeder kan i al deres nøgternhed være ligefrem dramatiske som f. eks. Penekas Drallers kjeltringebal, men aldrig anekdotiske som Dalsgaards, selv når han strejfer beslægtede Blicher-emner; ja, endog når han optræder som historiemaler, er han yderst tilbageholdende i sin „reportage“: Fjenden ventes. Motiv fra den jyske slavekrig, 1893. Johs. V. Jensen har i sin bog Jyske Folkelivsmalere udtalt sig med stort lokalkendskab om Hans Smidth: En vesterjysk bondegård, malet i begyndelsen af 1870'erne.

Med de store, folkelige bevægelser kunne man have forventet en lyrisk fornyelse i bondelitteraturen. Grundtvig skriver jo: „Som fugle i den grønne lund, vi skal for bønder kvæde“. . . ; men hos de Grundtvig-prægede digtere var blikket „himmelvendt“, og selv om bondens hus og hjem vel hørte med til „alt stort og skønt heneden“, er der forbavsende få bondegårde afmalet i Højskolesangbogen, før vi når frem til Jeppe Aakjær. End ikke den fynske bonde og digter, Mads Hansen, har skrevet egentlige skildringer af bondegården; hans Bondens sang er et typisk eksempel på, hvorledes guldalderens terminologi sniger sig ind i højskolesproget:

Jeg er en simpel bondemand
 og jævn og ligefrem,
 dog elsker jeg min ringe stand,
 thi i mit lille hjem
 der vokse blomster milde
 med farve og med duft,
 min er den klare kilde
 og min den friske luft.

Henrik Pontoppidan, L. A. Ring og Jeppe Aakjær X

Det var imod hele denne ånd og stil, Henrik Pontoppidan reagerede så heftigt. Der kunne endnu være en næsten H. C. Andersen'sk tone i Pontoppidans ældste landsbyskildringer: „Det var for det meste ældgamle gårde, der så ud, som om de bare stod og ventede på at få at vide, til hvad side de helst måtte falde. Og de små huse, der lå klinet tæt sammen inde mellem gårdene, stod åbenbart kun af medlidenhed med de fattige familier, som de husede“, siger han i Kirkeskuden fra 1881. Nogle år senere er en lignende landsby „malet“ med anderledes krasse farver i Fra hytterne:

„Der lå tre gamle, brøstfældige rønner i en smøge — „Smutten“ kaldet — omme bag byens store gadekjær, i hvis møddingbrune vand deres skjæve mure spejlede sig. De lå der — den ene mindre end den anden — med sammenbyggede gavle i et stinkende søle fra de omkringliggende bøndergårde. Og den mindste, der lå nærmest gaden, var så lille, at man næppe ville have antaget den for andet end et fæhus eller en tørve-lude, ifald ikke en stump sodet skorstenspipe over tagryggen havde fortalt, at den tjente til bolig for menneskelige væsener.“

L. A. Rings gråt nedstemte lærreder med motiver fra sjællandske landsbyer, især Ring, Baldersbrønde og Karrebæksminde, svarer nøje til Pontoppidans samtidige, usminkede skildringer af fattige bønders liv: Rings billeder kunne for den sags skyld godt være illustrationer til Pontoppidans Landsbybilleder — man kunne f. eks. nævne Rings Tiggerbørnene fra 1883, en trist gråvejrstemning med to elendige børn, der kommer luskende ud fra en gård, drengen skulende ondt til pigen. At Ring har følt sig inspireret af Pontoppidans fortællinger er der ingen tvivl om, han har endog direkte hentet motiv til et symbolsk aftenbillede med en døende kvinde i vejkanten fra fortællingen Knokkelmanden i novellesamlingen Fra hytterne.

Pontoppidan har fortalt, at da hans Landsbybilleder udkom i 1883, var der en ung socialdemokrat, som bebrejdede ham, at hans bog ikke var realistisk nok. En lignende bebrejdelse kom Ring ud for; det var hans ven og kollega, den fynske maler Hans Andersen Brendekilde, der ikke syntes, at Ring var social-polemisk nok. Brendekilde gav os i løbet af firserne og halvfemserne en række sanddru skildringer fra fynske gårde og landsbyer og kulminerede med det store billede Udslidt, 1889, en udslidt husmand, der er faldet død om på sin stenede mark. Brendekilde selv fastholdt ikke denne linje — han endte i en stokrose-romantik — men den er fortsat på landlig

baggrund af jyden Chr. Schobius: Det tabte paradys, 1899 — interiør fra et karlekammer, og af sjællænderen Jens Vige: Kvinder hakker lyng, 1906.

I litteraturen kan man følge den unge Pontoppidans kurs videre gennem Martin Andersen Nexø op til Jørgen Nielsen: En gård midt i verden, 1936, der igen fører frem til Hans Mølbjergs næsten dokumentarisk-realistiske og dog meget følsomme, kollektive roman Gården fra 1949. Andersen Nexø har fremragende bondelivsskildringer i sine tidlige novellesamlinger, bl. a. Muldskud I og i romanen Pelle Erobreren, der er tilegnet Henrik Pontoppidan, og hvor Nexø kan minde om ham. Pontoppidans billeder af bondelivet er skarpere iagttaget, men ikke oplevet med samme fortrolighed.

Siden begyndelsen af dette århundrede har en række hjemstavnsforfattere skænket os et ofte spændende indblik i livet på gården og i landsbysamfundet: Thorkild Gravlund, Knud Hjortø, Marie Bregendahl, Harry Søiberg, Ths. Olesen Løkken, Sigurd Elkjær og Salomon J. Frifelt er nogle af dem. Hos dem møder man mildere toner end hos Pontoppidan og Nexø. Skønt både Jeppe Aakjær og Johan Skjoldborg vel har givet stærke skildringer af livet på landet — de fortæller begge fortrinsvis om husmandshjemmet, ofte modstillet storbondens gård — kan der være et blidt, næsten Bjørnsonsk lys over ansigterne. Hos Skjoldborg er det navnlig i prosaen, man finder de fineste interiører med ægte og varme mennesker, f. eks. i Gammel-Jens' aftægtsstue i romanen Bjarregården fra 1904. Hos Aakjær kaster poesien sin direkte stråleglans over selv den fattigste rønne:

Inde var kun lavt til loftet,
månen kasted lys i stuen;
bedstefar i lædertrøjen
stavred om ved skorstensgruen.

Bad vi da i lys fra månen,
som kun børn og bønder beder,
medens tunge stjerner tændtes
over brede, tavse heder.

Disse klangfyldte vers — fra Jeg er født på Jyllands sletter — er fra 1901, og i de følgende fem-seks år skriver Aakjær næsten alle sine betydeligste bondedigte; fra 1902 kunne nævnes Juleaften — en omstændelig skildring af bondens gøremål før højtiden — og fra 1903: „Se dig ud en sommerdag, når de bønder tromler: Land æfor og by æbag, lærkesang og humler“ . . .

1904 skrev Aakjær „Jylland“, som indledes med strofen Der dukker af disen min fædrenejord med åser og agre og eng, og hvori disse linjer står:

Hvad var vel i verden det fattige liv
 med al dets fortærende tant,
 om ikke en plet med en dal og lidt siv
 vort hjærte i skjælvinger bandt!

Vinterbilleder fra 1905 giver en række indtryk af livet på gården, når „marken skures af blæsten rå“; da nyder bonden „sin lunende stald“ . . . „men dæmpet lyder den dumpe plejl fra loen i sne begravet“. Fra samme år er det store digt om Jakob og hans sønner med en omfattende beskrivelse af gården under et søndagsbesøg.

Jeppes Aakjær skrev i løbet af 1906 både en kæk bondevise: Jeg lagde min gård i den rygende blæst og et salmeagtigt høstdigt, Når rugen skal ind:

Først bredte Mor et klæde
 så ømt som nogen højtidsdug;
 der måtte ingen træde
 med sko i høstens rug;
 så fejed hun med limens rest
 hvert snavset strå tilside
 som for en hædersgjæst.

Johan Skjoldborg har også skrevet bondeviser; i Ny bondevise tegner han et lunt portræt af den frodige bonde, der sidder på bænken „i børnenes rad og søber med lyst af sit mælkegrøds-fad, og konen står tryk ved hans side“. Mere kendt er jo nok hans djærve husmandssang: Når vinteren rinder i grøft og i grav —.

Ved siden af disse to poeter — Aakjær og Skjoldborg, — som begge helst malede med solskinsfarver, tager Thøger Larsen sig lidt dystert ud. I det store digt Jens Højby følger vi en gammel bonde, der ligger ensomt og dør.

Han ligger i kalket kammer,
 ser med dogrende hjerne
 ud gennem rudernes rammer
 hen i det drivende fjerne.

Og imens går livet sin vante gang omkring ham:

I gården stryges en le med klem.
De lange stålstrøg hvæse.
Stift krummer sig lyden frem,
som snydt fra en næb-lang næse.

Niels Jeppesen er på sin vis beslægtet med Thøger Larsen — jordfarverne og almuesindet. I den lave stue giver han en skildring af et opbyggeligt møde i en gård:

Bibelen og lampen
prangede på bordet,
rundt om dette satte sig
de, „der førte ordet“;
længere tilbage sad
den menige forsamling,
i en krog ved ovnen
den mimrende gamling.

Niels Jeppesens lyriske digtning var præget af den samme symbolske, dybgrå sølvtone som Ejnar Nielsens landskaber og menneskeskildringer fra egnen omkring Gern, hvor han f. eks. maler Job som en jysk bonde, der sidder afklædt til skindet, lænet op mod en sodsværtet skorsten i sin nedbrændte gård, omgivet af korgule marker og af sine sørgende og deltagende venner, tre tunge, jyske gårdmænd.

Johannes V. Jensen og fynboerne

Til den naturalistiske landskabsskildring i litteraturen svarer ret nøje en samtidig udvikling i malerkunsten, hvor et forenklet, impressionistisk synsbillede allerede fra midten af 1880'erne kommer til syne på Theodor Philipsens lærreder med motiver fra Saltholm. Her malede han kreaturer i et lysmættet, atmosfærisk rum og fastholdt dyrenes bevægelser i en stor gnistrende farvertyme. I enkelte af sine billeder har han også fået en gård med, således i 1890, da han malede Fra vejen til Kastrup en forårsdag i udkanten af landsbyen.

Johs. V. Jensen gav ad sproglig vej udtryk for en lignende umiddelbar sansning og impressionistisk forkortning, f. eks. i denne mageløse skildring af bondelandet:

Fritz Syberg: Foråret. Kerteminde-egnen, 1891–93. Den Hirschsprungske Samling.

Den danske mark i en bølgen går
 som åndedræt af en venlig kvinde.
 Sødt gynger byggen sit silkehår,
 og rugen ånder med sol i sinde,
 og vinden iler
 til hvedens bryst.
 Hvor fager smiler
 den danske kyst!

Johs. V. Jensens prosa har samme poetiske karat. Her er et glimt af en bondegård fra en af hans Himmerlandshistorier:

„De fire skumle længer lå der langt ude på den åbne mark som fire dyr, der vil varme hverandre og har fået sig lagt kejtet og kantet tilrette. Der var ingen lys i ruderne, det var en underlig ting, når man var vant til at se lys i en gård om aftenen. Den gavl, der vendte mod byen, havde to glugger foroven og en lem på midten, den lignede et ansigt og havde til stadighed

et smærtelig blindet og bedøvet udtryk som efter et spark i næse og mund. Hver aften lå dette jammerfulde ansigt ude i skumringen og stirrede ensomt og stædigt ind mod Graabølle by.“

Johs. V. Jensen var nær knyttet til de fynske, såkaldte „bondemalere“, Fritz Syberg, Johs. Larsen og Peter Hansen, som fortsatte Theodor Philipsens bestræbelser i retning af en impressionistisk-realistisk natur- og menneske- eller dyreskildring. Det er især Syberg, som har interesseret sig for bondelevet; selv boede han i mange år i en bondegård, Pilegården ved Kerteminde, hvorfra han malede de landskaber, som Johs. V. Jensen har beskrevet således i Februar:

Hegnet nøgent,
de stride popler,
bakke op og bakke ned,
som en procession af blinde,
svøbt i tøbrudstågen.

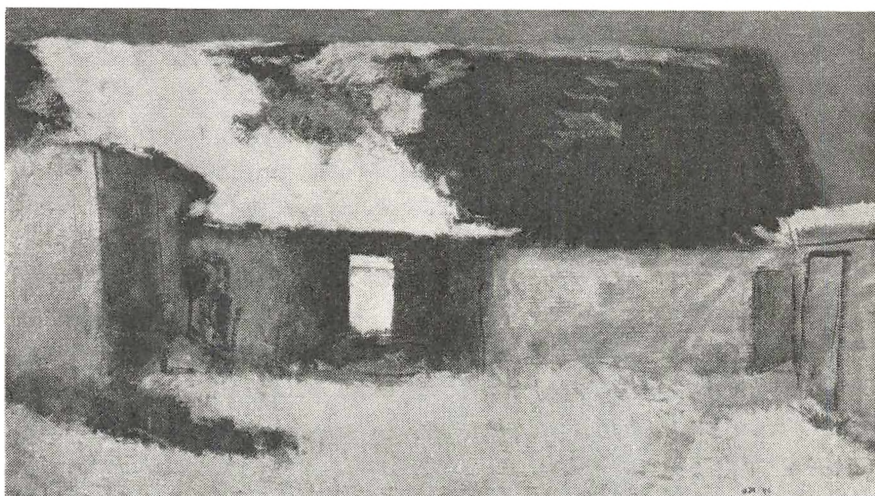
Fritz Syberg debuterede 1885 med Interiør fra en svinegård — Jul. Lange omtalte billedet som „solgudens besøg i en svinegård“. Fra årene omkring århundredskiftet stammer hans mørkladne skildringer fra bondestuer, Dødsfald, Ved nadverbordet m. fl., og af legende piger og karle i bakkerne ved Svanninge, Aftenleg, men også det lyse forårsbillede fra en blomstrende bondehave med en gammel gård i baggrunden, Forår.

Det er en lignende hvid bondegård, en anden Kertemindeborger, digteren K. L. Kristensen har tænkt på, da han i Bygden skrev:

De gode gårde af bindingsværk
i muldstærk bundethed — hjerte, mærk
hvor samhørskraften gør støt og stærk.
De ligger dér og er sælsomt ett
med jord og hjemstavn, som lidt om lidt
blev odlet håndfast og elsket hedt.

Den nye kunst

Både Olaf Rude og Sigurd Swane har nær knytning til Fynboerne i deres lyriske landskabsopfattelse. I et meget forenklet og forfinet farvesprog fører Rude den Syberg'ske tradition videre, f. eks. i skildringen af en bondegård

Oluf Høst: Vinter. Gård på Bornholm, 1940. Statens Museum for Kunst.

i tøjbrud fra 1929. Siden Philipson har ingen dansk maler behersket den impressionistiske teknik med større mesterskab end Sigurd Swane, der i en årække har boet i en gård ved Lammefjord og malet dejlige landskaber med kornmarker og bondegårde: Forbidrivende tordenvejr, 1933.

Den samtidige jyske landskabsskildring er på een gang tungere forenklet som hos Niels Bjerre, Ejnar Nielsen, Alfred Mårtens, Erik Raadahl og Svend Engelund, der alle fortrinsvis har malet de magre jorders asketiske bønder og bondegårde, og mere primitiv i sin sansning, hvilket falder stærkt i øjnene, når man betragter Jens Søndergaards billedverden, hvor kreaturerne minder om troldekvæg, uformelige knuder af yppighed, og hvor bondegårdene ligner lådne orme, der kryber i læ under bakkeskråningen.

I den moderne ekspressionistiske kunst er der ikke mange direkte bondegårdsskildringer; man sigter — som betegnelsen lader formode — i højere grad på at give udtryk for sine følelser end indtryk af objektive iagttagelser. Man kan dog endnu hos en del af disse ekspressionistiske malere genkende et landligt erindringsmønster som f. eks. i William Scharffs Legende, en bondefamilie i en stald med køer og grise, fra 1911, i Olivia Holm-Møllers fabulerende „Slægts“-serie og i Ebba Carstensens abstrakte bondelandskaber.

Det er en lignende fortættet erindringskunst vi møder hos en samtidig lyriker, Paul la Cour, i Ved vinduet.

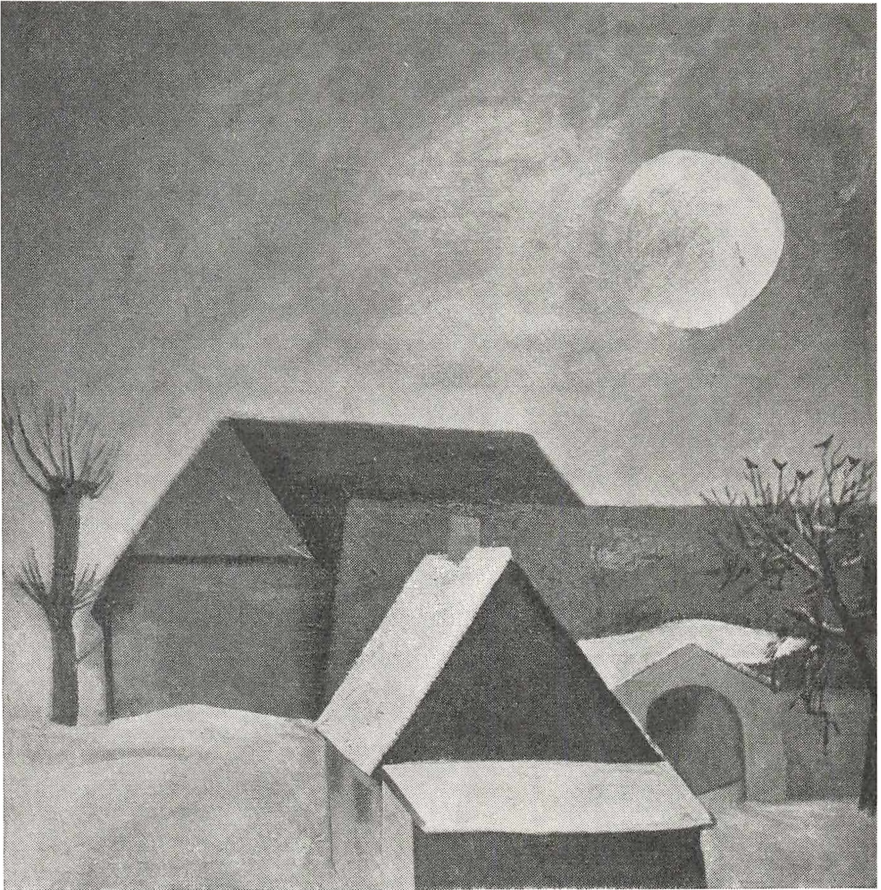
Som hvide duer sidder gårdens huse
 på bakkens skulder, og det tunge korn
 duver mod folden, hvor de røde kvier
 på ledlets stolper gnutber deres horn,
 nu sviager træerne for bølgens brise,
 og drenge rider hestene til vands,
 et strejf af skummet rører deres pande:
 af havets bellis bærer de en krans.

Af de ekspressionistiske malere er det vel egentlig kun Oluf Høst, der har placeret bondegården centralt i sin produktion. Jeg ved ikke, hvor mange bornholmske bondegårde, han har malet; måske er det den samme gård, „Bognemark“, han stadig oplever i nye, erindringsmættede sansninger, hvad enten han står inde i kostalden en lys nat og fornemmer dyrene, eller han betragter solnedgangen gennem ladeporten en kold vinterdag. I hans dagbogsoptegnelser, Fra min logbog, finder vi mange notater, der fortæller om hans intime samliv med gården, f. eks.: „Giv mig kostaldens ro, giv mig vindens læ bag en halmstak, giv mig stormen, brusset i gårdens pil“. Eller: „Bognemark — hellig jord for mig. Tornebusken brændte, sjæl og legeme befriedes dér“.

En anden reflekterende kunstner, der betragter bondegården gennem erindringsens farvede linser, er fynboen William Hansen, selv bondesøn og en år-række malende sin hjemstavns marker, gårde og husdyr i Sdr. Esterbølle, set gennem et vindue med gamle pottes og kander i karmen. „Skåle, kander og dunkle kroge i et gammelt hus med lerstampet gulv har altid været mig en kilde til fryd. Farvens skiftende karakter i et sådant bondemiljø indeslutter alle barndommens dufte og tanker. Krydderier, kardemomme, sæbe, petroleum — når de blander sig i sindet, skaber de en helt ny måde at kolorere tilværelsen på“. . noterer han i sin dagbog, Grøn kigger marker.

„Her har jeg stået i hundrede år, og mig er der duft af det svundne i“, skriver Mads Nielsen i sit digt Gården. „Tiderne kommer og tiderne går, snart er vel også min tid forbi“.

I Frilandsmuseet ved Lyngby finder Martin A. Hansen en ældgammel gård fra en lille landsby, Pebringe i Østsjælland. Som barn er han kommet i den gård, og nu genser han den her „så vind og skæv, som den groede på hjemstedet. Det er fint gjort, må kendingen sige. Den firelængede gård ser ud,

William Hansen: Landsby i måneskin. Fra Sdr. Esterbølle, 1953. Privateje.

som er den angst faret sammen, engang nådigherren red nær forbi, eller den er stivnet i sin voldsomme skælven ved statsbankerotten 1813. Men det kan også være af lune, at længerne bulner, buer og krummer sig. Den kan være et sjællandsk skæmteeventyr, der er blevet til hus. Længerne er heller ikke bygget på een gang, men vokset ud som vanerne hos sære folk. Som en sagde, da vi stod i portrummet og så ind i denne arabesk af en gård: Man må spørge sig selv, om det er huset eller en selv, der er utilregnelig“.

Det første besøg i gården efter dens genopførelse i Lyngby blev en skuffelse for Martin A. Hansen. I Tanker i en skorsten fortæller han: Skønt alt ind-

vendigt tilsyneladende var der: klinker, lukketøj, bohave, ildsted, manglede der noget væsentligt: „Da jeg efter det triste gensyn på museet kom forbi en blomstrende hyld, igennem dens honningånde, forstod jeg lidt bedre. Gården lugtede ikke. Duften af grøntfoder, sur mælk, rådnende roer, af kreaturerne og møddingen, det var borte. Lugt var der nok, men det var af de præparerende vædske, hvormed man har konserveret det gamle ligs ynder.

Jeg synes, at jeg ikke alene kan erindre gårdens lugt, men genkalde mig, hvor den lugtede af uhyre ælde“ . . .

Lad os, idet vi forlader den gamle bondegård, følge stien ned gennem kornmarken i selskab med Oehlenschlägers mer end hundrede år yngre kollega, Marinus Børup, for til sidst at konstatere, at kornblomsten stadig — til bondens ærgrelse — er poesiens blå blomst i Danmark:

Men står hans rug og luer
 med kornblomst og malvuer,
 det huer mig, det bluer ham,
 de kornblå øjne truer: Kram!
 og fint på kinden luer skam
 — vi skilles her, Jens Hansen!

